

WILLIAM JAMES BÖLCSELETE.

ÍRTA

Dr TRIKÁL JÓZSEF
EGYETEMI MAGÁNTANÁR

KÜLÖN LENYOMAT A »HITTUDOMÁNYI FOLYÓLRAT«-BÓL

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. NYOMÁSA
1912

WILLIAM JAMES BÖLCSELETE. BEVEZETŐ.

HEGEL-FÉLE INTELLEKTUALIZMUS már negyven éven keresztül őrlődött Angliában és Amerikában. Green és Bradley bölcselete is Hegel abszolút bölcseletének voltak leányai. Az Abszolútum, a Föltétlen képezte minden létnek és megismerésnek kiinduló pontját, a föttételt, amelyből úgy a valóság világa, mint az egész értelmi és erkölcsi világ az altételeken és lefolyó következtetéseken át magyarázatot nyert. Amit egy szempontból felmérni, megvilágítani, rendszerbe foglalni lehetett, azt az abszolút bölcselet mind feldolgozta. Úgy látszott, hogy az ellentmondás a világszemléletből ki van küszöbölve. Ha a világtörténelem ebben a bölcselettörténeti időpontban hirtelen lezáródik, egy világ fölött elmélkedő lény az emberi szellem nagy képletét átgondolva talán arra a meggyőződésre jut, *hogy* a tudatos elme csakugyan mindennel felszámolt, ami érték és ismeret a fizikai, a szellemi és erkölcsi világrendben egy időben létezett.

Azonban az élet csak visszafelé tekintve foglalható lelki képletekbe, mikor alkotásai már eseményekké váltak. Ami azonban még a történés *szándékaiban* rejlik, amiben a dolgozó élet lüktet, az előre nem látható és értelmi képletekbe nem foglalható. Gondolkodásunk törzsfogalmi (kategóriái) csak a »lett «-re illeszthetők; az akaratnak, a törekvésnek eredményeit előre meg nem rajzolják. Az eleven életfolyamatokban az akarás, a mérés, a neki vágás jut előbbre; az akarat ezekben a maga benső késztetéseit követi; magamagát valószínűsíti meg. Milyen eredménnyel, arról az értelem csak a küzdelmek után adhat számot.

Mert nemcsak az értelemnek van bizonyos belső berendezése, rátermettsége, hogy a dolgokat fogalmilag feldolgozza és megértesse, hanem az ember egész egyénisége is a maga képességeinek, hajlamainak összességében bizonyos észszerűséget, praestabilita harmóniát alkot, amely megvalósulni, megszületni akar! Az akaratnak categoricus imperativusa, hogy azt akarja kivetíteni, a létbe helyezni, ami az egyéniségben szunnyad és születésre vár! Ez az akarat nem törődik szabályokba foglalt lélektani vagy logikai törvényekkel! Nem is az ismeretelmélet tézisein keresztül vezet célhoz, hanem követi a maga benső törvényszerűségét, eleven bizonyosságát, a »certitude vivante«-t, amely még a *történés közben* igazít el s nem a történés után.

Úttalan utakon, töretlen rögökön halad előre, ahol az igazságot csak majd a fölfedezés után szemlélhetjük. Ezen »eleven igazság« hódít a tudomány számára új ismereteket, így növekedik szellemi kincstárunk egyre kiserkenő javakkal. *Merj előre haladni* és lásd, mi történik? Ez az akarat vezényszava! Az elméleti ész, a fogalmakkal törvényekkel dolgozó értelem pedig ennek az eleven, merni tudó akaratnak nyomában halad és a talált értékeket a maga nyelvén közkinccsá teszi..

Ennek az alanyi akaratelvűségnek, a hódítás, a mérés bölcséletének képviselője William James. Ő valóban idejében érkezett! Akkor, amidőn a Hegel-Green-Bradley-féle abszolút bölcselkedés egészen alá volt ásva. Kant iskolája, amelyben James nevelkedett, a fejlődés bölcsellete, amelyet maga is előadott, készakaratos, gazdag bölcséleti egyénisége, művészi és misztikus színezetű jelleme mind közreműködtek arra, hogy ne egy egyetemes és abszolút értékű igazságból magyarázza a részeket, a bölcsélet nagy kérdéseit, hanem hogy a megtapasztalt részekből állítsa össze bölcséleti meggyőződéseit. Oly lángoló volt temperamentuma, hogy - sajnos - az értelem lekicsinylésében eljutott a legszélsőbb határokig! Az elmélyedő, fontolgató gondolatmunkának kevés benső értéket tulajdonított. Lelke előtt csak a teremtés, az alkotás lebegett, ez pedig nem a *nyugvó* értelem, hanem a *törekvő* akarat műve!

James bölcselete az akaratnak, a cselekvésnek, a fel-szabadított alanyiságnak bölcselete. Az akarat mindig egyéni, az egyén pedig mindig különálló, esetleges és nem általános. A világfolyamatok nála az akaratok története és nem az értelemé. Az akarat a művész, az értelem a másoló! Élet, benső erő, érték az akarat alkotó munkájában van és nem az értelem másolásában. Az értelem másolása szavak, fogalmak, tételek, törvények felállítása útján megy végbe. De mindez csak kép, szimbólum. Élet, lét, mozgalmasság csak a valóságban törtet, bugyog, amely a maga titokzatos praes-tabilita harmóniáját, a maga sajátos tervrajzát tettekben fejezi ki.

Így a modern bölcseletben ismét felébred az a szó ágos-toni megkülönböztetés az intellectus és a ratio, az elméleti és gyakorlati ész között. Az intellectus az elméleti értelem, a ratiónak, a gyakorlati észnek és a gyakorlati akaratnak nyomain halad és szérűbe hordja azt, amit a gyakorlati értelem által megvilágított akarat vetett és aratott. Mert a gyakorlati értelem intuitív látása mint az eszes akaratnak is termékeny magja átjelkesíti azokat a szellemi, erkölcsi és fizikai képességeket, amelyeket az egyén magával hoz a világba és magából kifejt, kiél. Ismerd meg magadat: ez sokrateszi mondás, melyhez a modern bölcselő hozzáadja: légy az, ami vagy. Az akarat *lenni* akar és létét az élet történetébe írja. De ha ez a lét a létnek új alakja és a létnek új értéket ad, akkor világos, hogy nem járt úton halad előre, hanem maga vág magának utat azzal a gyakorlati értelemmel és eleven bizonyossággal, amelyet az összefoglaló értelem később újból áttekint és ellenőriz.

A voluntarizmus ily szempontból arra a tapasztalati tényre utal, hogy a Gondviselés munkája szüntelen léteket ad gazdag alkotó egyéniségeknek, egyéni tehetségeknek. Egyéniség t. i. egyéni fölismerés és egyéni akarás. Így a voluntarizmus még nem túloz. A voluntarizmus akkor válik veszedelmessé, ha a feldolgozó, a csűrbe gyűjtő, a tisztítgató értelem munkáját lekicsinyíti és több értéket tulajdonít a nyers anyagnak, mint a feldolgozott, az elkészített anyagnak; ha elfeledi,

hogy a lélek nemcsak nyugtalan erő módjára (dynamic) működik (raison vivante, ratio); hanem megfontoltan (static) is (értelem) és hogy mind a kettő csak az egy léleknek kétféle tevékenysége.

Az ember gazdag képességei és képességeinek még gazdagabb elemei között az egyensúlynak meg kell lenni. És ez az egyensúly hiányzik W. James bölcseletéből. Egy irányban szerfölött kifejlődött tehetsége és túlhevés temperamentuma vak az összefoglaló, a rendszerező értelem értékes munkásságával szemben! Innen erednek összes hibái. Ezért tagad minden tárgyilagos igazságot, minden nyugvást, minden állandóságot. Csak az akaratot nézi, amely örök akarás, szakadatlan elfolyás, levés. így az élet is szüntelen alaköltés, elváltozás, nincs semmi, ami a világban kétszer megismétlődne. Nincs előtte nyugalom, csak cselekvés és szakadatlan keletkezés! Legfeljebb a világfolyamatok végén volna helye a végső leszámolásnak, az értelem munkájának. Minden modern irány: pszichologizmus, relativizmus, voluntarizmus, aktivizmus, miszticizmus bölcseletében bennrejlük.¹

William James élete és irodalmi működése.

James élettörténetének nagy vonásait a The Harvard Graduates Magazin 1910. decemberi száma rajzolta meg. Innen állította össze Boutroux is Jamesről írt munkájában, amely a Revue de Métaphysique et de Morale folyóiratban jelent meg.

Apja, Henry James, mélyérzelmű és misztikus hajlamú pap volt, szívesen foglalkozott vallásbölcséleti kérdésekkel és főleg Swedenborgnak írásait olvasgatta. Apjának kedélye és lelkének hangulatos világa tagadhatatlan hatással volt fiára, mert hiszen William James bármily szakszerűen foglalkozott is természettudományokkal és bármily tárgyilagosan tudott is a természettudományokba elmélyedni, lelke

¹ Ezek a jellegzetes gondolatok különösen a The Will to Believe és a Pluralistic Universe ötödik, hatodik és hetedik fejezetében élestednek ki.

mégis a papi család vallásosságával, a hit erejével és élményeivel volt eltelve. Ily hangulatos környezetben ébrednek föl a művészi Ősztönök, itt gyökeredzenek meg a vallásos gondolatok és érzések. William James (1860-61.) művészi pályára is gondolt és festésszettel is foglalkozott. A természethez és a természettudományokhoz való vonzódása azonban Harvardba vitte, hol kémiával és anatómiával foglalkozott. Temperamentuma sokfelé ragadta érdeklődését. 1863-ban az orvosi tudományok felé fordítja figyelmét, de csak 1869-ben szerzi meg belőle az oklevelet. Közben (1867-68.) Berlinben tanul fiziológiát. 1873-76-ban fiziológiát tanít. Midőn pedig a lelki életnek fiziológiai alapon való tanulmányozására főleg Németországban laboratóriumokat állítanak föl, ő is ebben az irányban kezd működni és 1875-ben már pszicho-fiziológiát ad elő. Vezeti a laboratóriumi kísérleteket Lawrenceben, talán az első amerikai ilyenmű intézetben.

Szoros értelemben vett bölcseletet azonban mindeddig még nem tanított. 1879-80-ban hirdetett először előadást a fejlődés bölcselete címen a bölcseletek köréből és többé már nem is adott elő sem anatómiát sem fiziológiát. 1880-ban mint tanársegéd tanít bölcseletet, míg végre 1883-ban e szakban rendes tanár lesz. 1889-ben pedig a lélektannak tanszékét vette át, ahol nagy tehetségét és hivatását kellőképen értékesíthette.

Ezen a téren mélyreható eredményeket ért el és a lelki élet természettudományi tárgyalásában akár Wundtot, akár Ebbinghaust is fölülmúlta. Szerencsés érzékkel észrevette, hogy pusztán mechanikus kísérletekkel és az így nyert pusztán egyéni jellegű és értékű eredményekkel nem lehet a lelki élet titkait bevilágítani és bármennyire is hangsúlyozta, hogy a filozófiai magyarázatot távoltartja és pusztán leírja a lelki élet tényeit, mégis mélységes bepillantást (introspectiót) vetett a lélekbe és azt az elemző, betekintő és kritikusan figyelő szemléletet a kísérletekkel egybekapcsolta.

1892-ben a laboratóriumot is elhagyja és ezentúl csak bölcselőnek nevezi magát. Ráismert tehetségére és ráunt a kísérletezésre. Szívéből mondotta azt, amit kisebb lélek-

tanának végére vetett: Ez még nem tudomány; ez a tudománynak csak reménye. És minden természet-tudományos eljárás ellenére is vallja, hogy egy metafizikus fogja a lelki élet nagy kérdéseit helyesen megoldani.

Ő maga is metafizikussá vált. Ezentúl megjelenő művei úgy hatnak, mint hosszú időn keresztül visszafojtott vágyak, sejtések elemi kitörései. Az 1896-ban megjelent műve: *The Will to Believe* (Wille zum Glauben) a hit jogát tanítja. Főleg az első értekezésében meglepő eredetiséggel tárgyalja, miért van hitünknek tárgyi jelentősége és igazsága. Hasonló légkörben mozog az 1899-ben megjelent *Talks to Teachers* stb., amelyben az élet és a lélek fontos kérdéseiről tárgyal. A *The Varieties of Religious Experience* (1901-1903) a vallás eredetével, természetével, hatásaival, a vallásos élet típusaival foglalkozik. A *Pragmatisme* (1907.) az igazság mibenlétének kérdésével foglalkozik. Mi az? Hogyan jutunk hozzá? Hányféle az? A vallás problémája vetette föl lelkében az igazság kérdését! Mivel pedig látja, hogy az igazság új értelmezése ellentéteket keltett föl, ^ a *Pluralistic Universe* művében nagy világtani szempontokba állítja be gondolatait az igazság, a bölcsélet eredetére, a mindenség mibenlétére, a szellemi világ természetére vonatkozólag. Lelkében feloldódik a világegyetem alkotó elemeire és mintegy megint újra születik minden úgy, hogy lássuk, miképp alakul a világ. Vízióval dolgozik és látásokat varázsol elénk is, amelyekbe az ő sajátos jelleme, misztikus hangulata, heves temperamentuma is belejátszanak, sőt bölcséletének hordozóivá válnak.

Benső tapasztalatból tudja, mily nagy szerepe van az akaratnak, a temperamentumnak ép a lét és az ismeret nagy metafizikai kérdéseinek megoldásában s rájut arra, hogy bölcselő okoskodásai és szemléletei csupán az ő temperamentumos lelkének megnyilvánulásai. „Amint a modern művészetben a természet a művész egyéni látásán, temperamentumán ^resztül lép a szemlélet körébe, úgy az ő legmodernebb bölcsellete is a temperamentumon keresztül szűrődve ölt új alakot.

Nyíltan vallja, hogy a bölcséleti rendszerek bölcséleti

látások, s hogy a bölcsélet nem az értelmi elmélyedésnek, hanem az akarathoz, az ember legbensőbb jellemének műve.¹ Ez a jellem visszhangzik a világ nagy kérdéseire a maga benső minőségének, színvegyületének megfelelőleg. »Az okoskodásokkal, gyötrődjék bár velük Carlyle, Schopenhauer, vagy Spencer, ki törődik?«

Mint Plato, Lucretius, Malphigi, Swedenborg, úgy ő is meg volt győződve, hogy az egész nagy természet benn van a legkisebb dologban is – tota in minimis existit natura – és ép azért főleg az ember, ez a mindenre visszhangot adó szervezet alkalmas arra, hogy a nagy természet titkait a maga visszahatásaiban megvilágítsa, kifejezze. Mivel pedig a világ folyton alakulásban van, az ember visszahatásai, magyarázatai, látásai is a világról változnak és temperamentumán keresztül más más értéket, jelentést nyernek.

A temperamentum ily fokú hangsúlyozása nem lep meg bennünket, ha akár az amerikai nép mozgalmas, fejlődéstől lüktető életét szemléljük, akár abban az izgalmas erőben gyönyörködünk, amely James írásaiban duzzad! Sorai, gondolatai, képei mögött erős akarató, hatalmas erejű és fölötté rábeszélő képességű író rejlik, akinek szinte hangsúlyozását is halljuk, arckifejezését is látjuk.

Ő előtte a szavaknak, a gondolatoknak, a rendszereknek csak akkor van értékük, ha van még bennük életerő, vérkeringés, fejlődés; ha közvetlen viszonyban vannak az eleven étellel; arra hatnak, avagy abból képesek hatásokat átvenni. Tehát a befejezett, az állandó, a kész, a változatlan örökkévalóság, a pusztá eszme szemében mitsem ér! Ezek a múltnak leltárai; a múlté, amely már nincs! A jelennek új szavak, új jelentések kellene! S azért iparkodott ő mindenbe új értelmet, új nézőpontot bevinni. Azért törekedett a mozgó élet vágyait ellesni és a régi gondolatokat is mozgásba hozni. Ép azért minden jelszót, gondolatot, tant személyes ügyévé tesz, saját lelkébe nyel el, hogy onnan lélekkel, erővel telve lépjen azután elő. Mindig szívéből beszél, önmagát magyarázza

¹ Első fejezet.

De ép azért, mert az örökkévalót az idő kereteibe illesztette s a maradandóságot szakadatlan keletkezéssé értékelte át, a legszebb gondolatai is kellemetlenül csengnek el. A ló és keletkezés, állandóság és elváltozás, mozgás és mozgatás fogalmaink szerint talán kizárják egymást és mégis az *élő* élete ebben áll! Az élet nem az ellentéteknek eltörölése, hanem azoknak egy közös cselekvésben való szervezése.

Mivel James csupa cselekvésben látta a mindenséget, Istenről, a lélekről, a hitről, tudásról, az erkölcsről, a tudományról csupa befejezetlen választ adott. Mindez elmaradt volna, hogy ha kevesebb temperamentummal dolgozik, és belátja, hogy az értelem se nem pusztán gondolat, sem pusztán cselekvés, hanem a kettő együtt véve. Ha rájön arra, hogy lelkünk nemcsak akarattal néz a jövőbe, hanem a multat is logikával felméri, összegezi és az értelem összefoglaló eredményei ép úgy kiindulásai a gazdag cselekvésnek, amint az akaratos készségek útmutatói a tevékenységnek.

Akaratát pusztán a *gyakorlati* értelem irányította; az elméleti gondolkodás nem szabályozta. Szenvedélye volt a hit, hogy az emberiség az erkölcs és a vallás révén egy folyton magasabb rend felé halad (melioralizmus) és hogy ezen úton isteni erők is kísérik és segítik. Gyermeksége meggyőződésének vallotta, hogy mi benső összeköttetésben vagyunk Istenel, aki azonban ép oly véges, mint mi, csak hatalmasabb nálunk és idealizmussal, szebb reményekkel tölt el bennünket. Tanította, hogy semmi jó nem vész el, hanem hatásaiban tovább él, ha nyomaira nem is bukkanunk.

Ez a nemes gondolkodása és lelkülete barátságos kötelekkel fűzte őt korunk legjelesebb bölcselőihez, főleg a franciákhoz, akikkel együtt dolgozott egy újabb idealizmus javára, bár – sajnos – tőlünk nagyon különböző utakon.

James lélektana.

James természettudományos lélektant írt¹; bölcséleti magyarázatokat elvileg kiküszöbölt. Ő a bölcsélet, főleg a metafizika alatt csupán alanyi értékű szemléleteket, a bölcselő temperamentumán átszűrődő nézeteket értett. Más szerinte a tények világa és más a tények magyarázata. A tények, a hatások többé-kevésbé tárgyi jellegű, tapasztalati adatok. A magyarázat ellenben a tényeknek szemlélete és értékelése a mi sajátosságos összetételű belső világunkon és főleg akaratunkon keresztül.

Á nyers, a világnézettel meg nem hamisított anyagot az általános és józan emberi ész ragadja meg. Nincs is Jamesnek más vágya, mint hogy ezeket a nyers adatokat maga előtt lássa úgy, amint azokat minden érzékű és elfogulatlan lelkű ember észleli és érzékeli. Minden szaktudomány ugyanis csakis ily nyers anyaggal és ily naiv naturalizmussal dolgozik. A természettudományok úgy dolgoznak a külvilággal, mintha az tőlünk teljesen független volna. A mechanika pl. beszél anyagról, amely tömeg és erőt bocsát ki. A fizika minden kritika nélkül parányokkal (atom) és azok távolba hatásával dolgozik. A kémia minden felülvizsgálás nélkül átveszi a fizika eredményeit, a fiziológia pedig a kémiát. A lélektan is, ha pusztán természettudományos alapra kíván helyezkedni, minden utógondolat nélkül elfogadja a természettudományok eredményeit és azokhoz hozzácsatolja a maga sajátos szemléletét és módszeres eljárását, de szintén csak nyers álla-

¹ James főműve: Principles of Psychology, in two volumes, London, 1900. Ezenkívül írt egy kisebb lélektant is egy kötetben: Psychology, Briefer Course, 1892. Főfejezetek, amelyek bennünket érdekelnek a nagy kiadásból, I. kötet 1., 7., 8., 9., 10., 14., 16. fejezetei és a II. kötetnek a logikai gondolkodásról, érzelmekről, ösztönről és akaratról szóló részei. Végül nevezetes James zárószava, amelyben a bölcsélet és a lélektan egymáshoz való viszonyát tárgyalja. Úgy ezen fejezetben, mint James többi műveinek is ismertetése alkalmával, összefoglalom az egyes fejezetek gondolatmenetét és ép azért külön idézeteket nem alkalmazok.

pótban, amint arról a józan emberi ész beszél és elkerül minden bölcseleti feltevést, bölcseleti magyarázatot.

James közvetlenül ezzel a szándékkal és ily módszerrel akarta megírni lélektanát. Látszólag szigorúan távol tartott minden egységesítő, értékelő és metafizikai természetű bölcseleti magyarázatot vagy bölcseleti előítéletet. Célja volt a lelki tényeket leírni, azokat elemezni, osztályozni és mindezek után magyarázni. Lelki tényei pedig az érzetek, vágyak, kedélymozgalmak, fogalmak, képzetek, logikai megfontolások, a figyelem, az akarat és más efféle. Magyarázatai pedig pusztán az okoknak és azok következményeinek vizsgálatára terjednek, amennyiben a tapasztalás határain belül mindez lehetséges. A lélektannak tehát tényei, valamint azok magyarázatai a józan emberi ész keretében mozognak, a mélyre tekintő, a fogós kérdések mind künn rekednek. Így már a lélektanból kirekeszti és az ismeretelmélet körébe utalja annak magyarázatát is, miképp ismerhet meg valaki valamit vagy valakit? Szerinte az *elméleti* (és nem a természettudományos) lélektan ad arról fölvilágosítást, hogyan lehetséges egyáltalán benső, lelki tudatállapot? Tudatvilágunkra tökéletes feleletet csak akkor adhatunk, ha már az ismeretelmélet és az elméleti lélektan a maguk körében kimondották az utolsó szót. Akkor már lehetséges a természettudományos lélektannak ideiglenes jellegű adatait, igazságait az ismeretelmélet és elméleti lélektan adataival benső összhangba hozni. Ep azért arra int, hogy ne gáncsoljuk a természettudományos módszert, ha adatai, ha vizsgálatának tárgyai laposak, nem magasröptűek és befejezetlen alakúak! A tökéletlen és elnagyolt kezelés sokszor gyakorlatilag szükségesebb, mint az áteszményiesített, a kikészített mű.

A lelki élet ily szélesen kezelt tényeit (érzetek, gondolatok, átmenő tudatállapotok és a tudatba foglalt ismeretek) csak a külső világgal, t. i. a fizikai környezettel kapcsolatban tudjuk helyesen átvizsgálni. A régi lélektannak James szerint az volt a hibája, hogy a lelket föltétlennek és oly szellemi lénynek tekintette, amely különféle képességekkel (emlékezet, képzelet, gondolkodás, akarat) felruházva mintegy a külső

világ hatásainak figyelembevétele nélkül fejt ki életét. Az új lélektan azonban észrevette, hogy benső képességeink a külső világ hatásainak, működésének megfelelnek; ez utóbbiak szellemi gazdagodásunkat, megismerésünk biztonságát előmozdítják. Kifejlődő szokásaink, emlékezetképeink, általános fogalmaink, következtetéseink csak úgy hozzáillenek ezen egyhangúsággal és sokféleséggel felékesített világhoz, mint kedélymozgalmaink és ösztöneink. »A szellem és a világ kölcsönösen közreműködtek egymás kifejlesztésében és ép azért egymáshoz illenek.«

Ez a felismerés sokféle fejlődési elméletnek és annak a meggyőződésnek egyengette útját, hogy szellemi életünk gyökerében teleologikus jellegű. Más szóval érzéseink, gondolataink, szellemi műveleteink mindmegannyi hasznos és pontos válasz a külső világ érintéseire, izgalmaira, hogy jólétünket és fönmaradásunkat a külső világban biztosítsuk.

E szemléletnek fontos következményei vannak. Először: minden lelki jelenség akár megfigyelhetjük, akár nem, közvetlenül testi működésekből ered és ugyanolyan működéseket is válthat ki. Érzetek, sőt pusztá gondolatok következményeikben mozgatnak, motorikus természetűek. Másodszor: minden lelki állapot valamiféle elváltozást jelent az agyvelő féltekéiben. Ezen a föltevésen nyugszik az újabb lélektani vizsgálódások munka-hipotézise, amely ma már szinte a természettörvény erejével bír. Igaz, hogy ez a föltevés - mondja James - a materialisztikus gondolkodás szempontjait érinti, de ez az él letompul, mihelyt megállapítjuk a tényt, hogy magának a tudásnak benső természetét, sajátosságait semmiféle anyagi ok okosan meg nem magyarázza. Azért minden anyagelvű látszat mellett is James elveti az anyagelvűségnek főbenjáró következtetéseit.

E bevezető szempontok útján James rátér a tulajdonképeni tárgyra. Mivel az idegrendszer három részből áll: a felfogó idegekből, az ingereket tudomásul vevő középonti idegrendszerből és a vezető idegekből, azért ő is először beszél az érzetekről, azután a tudatról és végül a mozgásról, az akaratról.

Hogyan indul meg az élők lelki világa? Mint fiziológus szívesen megengedi, hogy az élők cselekedeteinek nagy részét úgy tekinthetjük, mint külső ingerekre való öntudatlan, gépies és célszerű ideg visszahatásokat, ösztönösséget. Ezt a lelki élet tapasztalható célszerűsége is nyilvánvalóvá teszi, amely, Hartmann szavaival élve, a tudattalannak világos látása. Vannak azonban olyan cselekedetek is, amelyeket nem tekinthetünk csak gépies visszahatásoknak, hanem *tudatosaknak*. Ha egy békának kivesszük idegcentrumait, akkor az továbbra is vissza hat az ingerekre, csakhogy gépiesen. De ha idegrendszere még ép, akkor önkénytelen! Vájjon pusztá látszat-e ezen önkénytelenség? Valójában nem működik-e az állat úgy az egyik, mint a másik esetben pusztán gépiesen? Föl kell tehát vennünk, – mondja – hogy az állatnak pusztá gépies (reflex) cselekvése és a mi akarat-életünk között vannak átmenetek és hogy a kettő között hidat képező cselekvések olyanok, amelyek néha gépiesek, néha ellenben önkénytesek, tudatosak. Ezek félig reflex-cselekvéseknek is nevezhetők.

James az ösztönök, a reflex-cselekvések materialisztikus magyarázatát elveti. Helyteleníti azt a nézőpontot, amely minden ösztönös cselekvésben pusztán gépies visszahatást lát. Az inger és az érzet párhuzamosságának kérdését az anyagelvű fölfogás egészen a gépiesség szellemében oldotta meg. Bizonyos ingerek szerinte mindig bizonyos érzeteket keltenek és bizonyos cselekvéseket váltanak ki. Ez a nézőpont azonban tarthatatlan, bármily egyszerűnek lássék is és bármily kecsesgató eredménnyel csalogasson is! Mert ha a cselekvés csupán külső hatásra való ösztönös visszahatás, mire való akkor a természet háztartásában a tudat, az eszme? Mint minden működésnek, a tudat, az eszme működésének is céllal kell bírnia. A priori ki van tehát zárva, hogy a tudatnak ne legyen célja. És mi más lenne a tudat célja, mint kiválasztás, megfontolás és az élet föntartásának és jólétének biztosítása. A tudat vezetí tehát az idegrendszert és azt a legjobb eshetőség felé terelí. Tények és a gondolkodás egyaránt tiltakoznak az ellen, hogy mi és az érző világ pusztá gépek vagyunk.

Igen súlyos következtetések folynak ebből. Belátjuk, hogy nem szabad elfogultaknak lennünk és tudományos szempontjainkat a tényekhez kell illeszteni és nem szabad a tényeket előítéletes elméletekbe begyűrűnk. A fizikai kauzalitást ki kell tágitanunk a lelki oksággal és a kettőt a tényekhez kell alkalmaznunk. Az érzéki tapasztalatot, amely elegendőképp megfejt a kezdetleges és egyszerű életnek megnyilvánulásait, ki kell bővítenünk lélektani tapasztalással, amely gyökeresen különbözik az előbbitől. Lelki tapasztalataink ugyanis először mindig *öntudathoz* vannak kapcsolva és másodszor hivatásuk az idegközpontokat saját céljaikra kihasználni és tevékenyen és erővel teljesen benyúlni az élet folyásába.

Csak az a kérdés, hogyan értelmezzük tudományosan a lelki tapasztalatot? Nem lehet-e ezt is úgy kezelni, mint a fizikai tapasztalatot? Nem lehet-e föltételezni, hogy amint a fizikai tapasztalat csupa egyszerű elemekből szövődik össze, úgy a lelki élet is, mint benső tapasztalás, lelki elemeknek, lelki parány oknak összeolvadásából jön létre? Az asszociacionisták így gondolkodtak. Azt hitték, – mondja James – »hogy az érzetek, a képzetek és a mozgások azok az elemek, amelyekből a lelki élet fölépül. A dolgok közötti viszonyosságot is, amelyet mi lelkünkben megállapítunk, a képzetek közötti állítólag társulások eléggé magyarázzák. Az akaratos és az ösztönszerű törekvéseket pedig megvilágítják azok az irányzatok, tendenciák, amelyek úgy a képzetekben magukban, mint a benső gerjedelmekben megvannak. Egy és ugyanazon diagrammá jelképezheti a külső és a belső világot. A pontok és a körök egyféleképp jelentik a sejteket és a képzeteket. A sejtek között húzható vonalak pedig az idegszálakat, illetve az asszociációkat.«

Ez az egyrészt anyagelvű, másrészt asszociációs nézőpont tehát önálló parányokra szedte szét és azokból építette föl a lelki életet. Sokáig volt ünnepelt elmélet, mert nemcsak az anyagelvű világnézetnek volt követelménye, de a pszicho-fizikai parallelizmus is szívesen kacérkodott vele. A természettudósok pedig azt hitték, hogy amint Galilei és

Newton megalálták a testek mozgásának alapformáit, amelyekre a külső tapasztalás összes bonyolult mozgásait, összetett változásait vissza lehet vezetni, úgy az asszocionisták is felfedezték a lelki mozgások közös alapformáit, amelyekből a lelki élet gazdag világát le lehet származtatni.

James igen erős állást foglalt e parányelméletű lélektan ellen. Folyton hangsúlyozta, hogy ilyen áthatolhatatlan, egymástól független és működéseikben változhatatlan lelki elemek semmiféleképp sem egyeztethetők össze a lelki tapasztalás bonyolult, szingazdag, egymásba fűződő, mozgalmas természetével. Amiben az asszocionisták, a Herbart-iskola és a parallelisták lelki egységeket látnak, azok nem élnek a lélek eleven életében önálló életet; azokat a lélek folyamatos mozgalmasságából az elvonó értelem emeli ki és önállósítja, öncsalódás tehát a bonyolult lelki életnek ily egyszerű elemekből való levezetése. A legegyszerűbb érzetek sem jelennek meg a benső tapasztalásban soha mint önálló elemek. Csak nagyon finom és pontos lelki elemzés képes az elemeket a bonyolult, az egymásba folyó lelki élményekből kihámozni és önálló megfigyelés tárgyává tenni. Ellenben mindaz, amit tudatunkban átélünk, szemlélet alá vehetünk, mindaz összetett, számtalan fonálból összerótt, bonyolult élmény.

Hogyan figyeljük és elemzzük tehát lelki élményeinket? Introspeetio, benső szemlélés útján. Ennek azonban helyesnek kell lenni. A lelki életünk sem nem egység nélküli sokaság, sem nem sokaság nélküli egység, hanem a kettő együtt véve. Tárgya az öntudat a maga köz vetetlen mivoltában. De e lelki mezőben élményeink nem úgy vannak egymás mellett, mint a tárgyak a térben; sem pedig oly merev egységet nem alkotnak, mint a matematikai egységek. Az egy gazdag, benső tartalom, mely egy és mégis sokféle; megkülönböztethető elemek vannak benne és egymástól mégsem szakíthatók el; nincs külön gondolat, külön érzelem, külön akarat és nem is ezek összerovásából áll elő a lelki élet, hanem a gondolattal együtt jár az érzelem; az érzelem meg nem működik akarat és gondolati elem nélkül; az akarat-

nak pedig szintén van tárgya, amit akarunk és ami tetszik vagy nem tetszik. Az öntudat folyam, e folyamban futnak egymással karöltve a különböző lelki állapotok. Ha azokat szétszedjük, egymástól elkülönítjük, magát az élményt kivesszük természetes fekvéséből, környezetéből, azt tárgyasítjuk és oly értéket tulajdonítunk neki, amellyel az a maga sodrában nem bír. Úgy csinálunk, mint mikor a költeményt szavakra bontjuk szét és azt hisszük, csak e szavakból áll a költemény. A szavak ugyan benn vannak a költeményben, de a szavakban nincs benn a költemény. A költemény az eleven élményben van, amely a szavakban kifejezi magát.

A lelki életnek alapténye tehát, amelyet kiki bensejében is tapasztalhat, az, hogy van öntudatunk, amelyben a lelki állapotok lefolynak, szünet nélkül egymásra következnek. Ennek az öntudatnak pedig « négyféle sajátsága van.

1. Minden lelki élmény, állapotot azzal az igénnyel lép föl, hogy ő része a személyes tudatnak.

2. Az élményt, a személyes tudat körén belül folyton váltakoznak és soha egy és ugyanazon élmény kétszer ugyanúgy nem fordul elő.

3. Minden személyes tudat észrevehetően folyamatos, hézagosság nincsen a lelki életben.

4. A tudat valamely tárgynak csak bizonyos elemei iránt érdeklődik, a többi elemeket elhanyagolja. Munkája közben befogad, illetve elmellőz, szóval válogat a tárgyak különféle hatásai között.

Szabad és röpkefolyású víz az öntudat; benne fürödnek képzeink; ott nyerne színt, onnan lopnak érzelmeket és összhangba is ott olvadnak. James annyira szerelmes képzeletének felszálló képeibe, hogy haragosan ront a hagyományos lélektanra, mert állítólag darabokra morzsolta az oszthatatlan öntudatot és a morzsákat önálló állagokká merevítette. Pedig – mint látni fogjuk – ő meg a másik végletbe esett, mert az öntudatnak *folyamát* állagosította – bár talán öntudatlanul.

De bármit érzek, gondoljak vagy akarjak, többé-

kevésbé mindig tudatában vagyok személyes létezésemnek. Annak, hogy »én« vagyok. Folyton *valami* jön tudatomba és folyton az *én* tudatomba. Az »enyém« és az »én« kétféle szemléletet ébresztenek lelkünkben és kétféle elemzésnek is a tárgyai. Mik tehát az »enyém«-nek és mik az »én«-nek elemei? Mi az »enyém« és mi az »én«?

A tapasztalati »enyém« körébe háromféle javak tartoznak: szellemi, anyagi, társadalmi javak. A szellemi javak (t. i. a gondolat, érzelem, akarat) benső javak; a másik kettő (t. i. az anyagi és a társadalmi javak) az »én«-nek külső javai. Az emberek szeretete, nagyrabecsülése, a tisztelet, a mi szociális javainkhoz tartozik. A tulajdon pedig anyagi javainkhoz. E háromféle jó között rendnek, méltányosságnak kell lennie.

Mindezt James élénk képzelettel, költői lelkesedéssel, finom elemzéssel szemlélteti, megéretteti. Az összhangot azonban mihamar megzavarja az »én«-nek magyarázása. Az »én« gondolja el azt, ami az »enyém«. De milyen ez az »én«? Ki ez a gondolkodó? A folyamatos öntudat-e az, vagy valami mélyebb valóság, pld. a »lélek«, a transzcendentális »én«, vagy valami szellem? Az »én«-nek tapasztalati elemzése egy főtényt mutat és ez az öntudat jelenségeinek szüntelen változásai között is az »én«-nek mindig érezhető azonosága. »Én« alatt mindenki azt érti, ami mindig ugyanaz, ami állandó. James oly szépen indul, hogy szinte a spiritalizmus hangjai csendülnek meg szavaiban. Látja, hogy a tudat nem a lelki elemeknek mozaikképe. A tudat több mint az elemeknek összege. A tudat több mint az elemi hatásoknak szindús és egységes képe. El sem képzelhető, hogy anyagi részecskének vagy lelki elemeknek (nevezzék ezeket bármiképp is) bizonyos száma ilyképp összegeshető. Az összegben minden alkotórész az marad, ami előbb volt és az összeg is csak annak szemében összeg, aki az egységeket elnézi, észre nem veszi, úgy hogy csak az összeget látja. Az »én« mint jelenség ellenben *oszthatatlan* tudatállapot, amelyben a dolgok sokasága úgy összeolvad, hogy az összegben a sokféle alkotórészt már nem látjuk.

Mi az már most, – ez a dolog lényege – ami ezt az egységet megeremti? Mi gondolkodik, mi kombinál bennünk? Van-e a gondolat mögött gondolkodó, a cselekvés mögött cselekvő? Azt várjuk az előzmények után, hogy igen! És James ezt a feleletet megtagadja. Tudja, hogy a spiritualisták milyen álláspontot foglalnak el. De hisz ő már eleve kizárta a természettudományos lélektanból a lélek szerepét és azt hiszi, hogy azt a cselekvő szerepet, amelyet mi a léleknek tulajdonítunk, eléggé megoldja maga a tudat-egység, amely mindig tapasztalható és amely maga *műveli* a sokféleségnek egységbe olvasztását.

James nehézsége a lélek ellen az, hogy a lélekben csak lényeges (substantialis) tudategység lehetséges, míg a mi tudatunknak a változások között is tapasztalható azonossága nem lényeges (substantialis) azonosság, hanem csak működési (functionalis) azonosság. Mindig van bennem valami a régiből, de az a régi mégis sohasem egészen a régi. Az én tegnapi »én«-em működésében, színeiben, gazdagodásában más, mint a mai. A tegnapi »én«-ém átment a maiba; a mai átmegegy a holnapiba stb. Ezek a folytatólagos, egymáshoz *hasonló*, de nem azonos és szám szerint *különböző* »én«-ek, amelyek a multat ugyanazon módon fogják fel, eléggé megmagyarázzák a személyes egységet és azonosságot. A tudatnak a folyama szintén ezt fejezi ki. Mindig ugyanazok vagyunk, de sohasem egészen ugyanazok. Herakleitos mondása: mindig ugyanazon folyóba lépünk és mégsem ugyanabba! Ezt James így változtatja meg: mindig ugyanabba az »én«-be lépünk és mégsem ugyanabba! Utolsó szava pedig: a gondolat a gondolkodó!

Nem szakítom félbe James tárgyalásának menetét kritikai megjegyzéseimmel; mindezekre még külön pontban fogok kitérni.

Miután a lelki életet az »én« révén összefogta, áttér az »én« működésére! A figyelemről szóló szép, de ismert gondolatokat tárgyaló fejtegetése után a fogalmi megismerésre tér át. Itt már újra az eleven képzeletű művész szólal meg! Újra beállít bennünket a lelki élet eleven és rohanó folya-

mába! Újra hangsúlyozza: nézz mindent ebben a folyóban! Ne végy ki belőle semmit, ha kiveszesz egy elemet, egy érzelmet, egy gondolatot, egy fogalmat, nem az igazit tartod kezdedben, hanem csak annak hüvelyét.

Ami csak élmény bennünk, az mind szerves! Ha a lélek elhagyja a testet, testünk szervesetlen, alkotórészeire bomlik. Ha érzet, képzet, fogalom stb. elhagyja a maga lelki ágát, szintén szerveslenné válik. Főleg áll ez a fogalomról. A fogalom, amint az iskolás bölcelet tárgyalja, James szerint már nem étellel teljes, hanem merev valami, amiben nincs hajlékonyság, fejlődőképesség. Mert a régi bölcelet minden fogalma a lélek egy befejezett alkotása, amelynek örökké ugyanannak kell maradnia, ami. A lélek maga gazdagodhátik, új ismeretekkel bővíülhet, fogalmaint újra készítheti, de ezek az új fogalmak *gyökeresen* újak, a régiekhez semmi közük. Amint Plato eszméi merev és kész eszmék voltak, ép úgy fogalmaink is a lelki élet egy-egy fejlődési fokának kész képletei.

James a fogalmak készítésére nézve teljesen eltér tőlünk. Nála a fogalom egy egyszerű felismerési folyamatnak végső eredménye. Azért a szellemi élet legalacsonyabb fokán álló lény is képes (pl. a polip) fogalmat alkotni, ha tud valamely régi tapasztalatra egy újabb esetben visszaemlékezni. Az *azonosság* felismerése Jamesnél már fogalomalkotás.

Lelkünk azonban nemcsak egy-egy dolgot képes megismerni. Van ereje arra is, hogy a dolgok egész osztályára is ráismerjen, vagyis a bennük hasonló vonásokat meglássa, így hozza létre az általános fogalmakat. James azonban csak az egyes fogalmaknak tulajdonít értéket, mert értékkel előtte csakis az egyes dolgok bírnak. Lesajnálja az összes bölcselőket Sokratestől napjainkig, kicsúfolja a nominalisták és a realisták harcát azért, mert annyit vitatkoztak az általános fogalmak elsőbbsége fölött. Pedig ezeknek csak egy hasznuk van, hogy az egyes dolgokról való ismereteinket világosabbá, tartalmasabbá teszik. Minden fogalmi megismerésben a lélek megkülönböztet és összekapcsol. E két művelet minden lelki látás és haladás alapja.

A megkülönböztetés Jamesnél azért játszik fontos szerepet, mert szerinte a tudat egybeolvadó folyamat. Minden elem kiszakíthatatlan egységben fekszik a tudat folyásának síkjában. Hogyan történik tehát a megkülönböztetés? Mi annak az alapja?

Különbözők azok a dolgok, amelyek 1. mint közvetlenül különbözők lépnek tudatunkba; 2. amelyek különbözőségét az értelem úgy fogja fel és 3. amelyek az élmények kapcsolásából külön-külön kiragadhatók. Következően: 1. különbözők azok az élmények, amelyek külön-külön ideg-rezgést igényelnek, vagy amelyeknél az idegérzés egymás után következik; 2. különbözők azok az élmények, amelyeket különböző faji vagy nemi fogalom alá csoportosítunk; 3. a zenei összhang, bár *egységes* élmény, de ha az egyes hangokat ki tudjuk emelni, akkor azok külön élmények. A figyelemnek nagy szerepe van ily összetett és mégis egységes élmények felbontásánál. A gyakorlás pedig ezt az elemző készségünket csak még jobban kiműveli.

Az analitikus értelem tehát az egységben a sokaságot ragadja meg. A szintetikus, az összekapcsoló pedig a sokaságban az egységet. A szintetikus gondolkodásnak alapja az eszmétársítás, amely a lélek összehúzó munkásságából származik. Mikor képek és képzetsorok egy pont körül csoportosulnak, távolságok áthidaltnak, a rokon elemek a tudat egész látóegéről összefutnak. Hogyan lehetséges mindez? Azon előre feltételezett összhang alapján, amelyet James az anyag és a szellem között feltételezett. A testet a lélek nélkül, a lelket a test nélkül nem tudja már elképzelni. A kettő működésében benső összhangba olvad s a test a lélek hangszerévé finomul el. Az anyag gépiessége akaratos cselekvésekké táguul, az akarat cselekvésköre viszont átélkesített mechanizmussá, szokásokká keményedik. A lélek szellemi műveletei rálehelődik az idegrendszerre és az egy vetítő szerkezetté módosul; az utóbbi viszont mint inger- és ösztöndús anyag új és új ismétlésekben keresi gyönyörűségét. Íme szokásainknak, készségeinknek, képzetársításunknak, ítéleteinknek, következtetéseinknek, akaratelhatározásainknak

eredete. Ami egyszer a tudat révén megérintette az idegrendszert, az többé el nem vész, azt számtalan szálak fűzik a tudat egész világához, úgy hogy mindig felújulhat és mindig egy-egy körnek akár eleme, akár pedig központja lehet.¹

Mennél érzékenyebb idegrendszerünk, mennél könnyebben vezetik az idegszálak a külső vagy belső érintéseket, annál ügyesebbek, leleményesebbek vagyunk. Ha pedig tehetségünknel fogva lelki életünk érzelmi és értelmi elemeit *szabadon választott tárgyak* körül tudjuk csoportosítani, a képzelet világába jutunk. A képzelet ép úgy az eszmetársításon nyugszik, mint az emlékezet. Csak míg az emlékezet a lelki élet rendes működésének, a képzelet az alkalmas pszichofiziológiai szervezetnek ajándéka.

Képzet, fogalom, emlékezet, képzelet és képzettársítás képezik a logikai gondolkodásnak anyagát. Mert van közönseges és van logikai gondolkodás. Az előbbi a tapasztalás köz vetetlen adatait a maguk rendjében sorolja elő (reproductio); az utóbbi az adottakból új gondolatokat termel (productio). A kettő között a megkülönböztető szempont tehát a termelőképesség.²

A logikus gondolkodás elemzéssel és elvonással dolgozik, kihalássza a lényeges jegyet és annak révén új kapcsolatokat keres. Az éles szem ennek a lényeges jegynek föltételeit, kísérő körülményeit, következményeit rögtön észreveszi.

De ez az éles szem az éles elmének a jele. Az éles elme pedig a dolgokat nem mint osztatlan egységeket, hanem mint számos alkotórész összegét tekinti, amelyek mindegyike céllal, fontossággal bír. A dolgok alkotó elemeit és azok rendeltetését megismerni megint ugyanannyi, mint uralkodni az egész dolog fölött; mint belátni annak szerkezetébe és működése lényegébe; mint képességgel birni arra, hogy a dolog hivatását, munkáját saját céljaink tökéletes szolgálására fordítsuk. Erre pedig részint saját igyekezetünk, részint pedig a természetünkbe ojtott gyakorlati és eszté-

¹ A Psychology X. és XVI. fejezete.

² Psychology XXII. fejezet.

tikai érdeklődés segítenek. Nehéz azonban megállapítani, a figyelem fejleszti-e ki a gyakorlati és esztétikai érdeklődést, vagy ez az utóbbi két készség magától ébreszti-e fel az érdeklődést és figyelmet.

De a figyelem, a gyakorlati és az esztétikai érdeklődés magukban még gyengék az éles gondolkodás gyámolítására, ha lelkünk nem gazdag képzetsorokban és e sorok nem elég eleveken és termékenyek fürge társulásokra. Minden művész, minden gondolkodó úgy termel új értékeket, hogy a lelkében felmerülő eszmét képzettársítás révén számtalan kapcsolatban, helyzetben, környezetben látja és ezen összbenyomás, lelki áttekintés alatt kinő a lappangó gondolat, igazság is.

Lelki életünk értelmi oldalát kiegészíti érzelmi világunk. Nélküle életünk befejezetlen, vértelen, fölötté szegény volna. Mert milyen volna az az élet, amelyben ugyan igazságok tükröződnének és visszatükröződnének, de alanyiságunk a maga melegségével, rokon- vagy ellenszenvével soha elő nem lépne! Érzelem nélkül nincsen előttünk semminek értéke. Érzelem nélkül a dolgok lehetnek igazak vagy nem igazak, de a jó vagy a rossz, a kellemes vagy kellemetlen megkülönböztetések érzelem nélkül színre nem kerülnének.

Az érzelmek adnak mindennek alanyi, egyéni értéket, becset. Érzelmeknél fogva nyernek a dolgok becslést, szeretetet! Érzelmek teszik előttünk kedvessé a külső világot. Akinek nincsenek érzelmei, az hidegen néz a természetre, a növény- és állatvilágra, a szülőkre, a gyermekekre. Abból nem árad ki semmi báj, semmi kellem, semmi élet. Ami tetszik, ami felmelegít, ami szeretetre gyullaszt, az mind azért tűnik föl előttünk ünnepi pompában, megkoszorúzva, mert azt saját érzelmeinkkel, mint aranyos, lenge fátyollal, beborítjuk. Mi a mi szeretetünket, lelkesedéseinket, ábrándjainkat kivetítjük és belenézük a külső világba. Önmagunkat látjuk a dolgokban, magunkat megkettőzzük, megsokszorozótjuk, reményeinket, érzelmeinket szétszórjuk s azt hisszük, hogy mindez más, mindez nem mi vagyunk! Csak amely lényekben mi valamiképp bennélünk, azok

lelkésitének, azok sugároznak ránk vissza kéjt, gyönyörűséget, vagy esetleg fájdalmat, szenvedést.

Ép mert az érzelmeknek ily bájosan kedves, ily boldogító hatásuk van, fölötte finom kérdés, honnan és mikép erednek érzelmeink? És e kérdésre is többnyire a világnézet felel és nem az éles lélektani elemzés. A materialista az érzelmeket az érzetekkel azonosítja. A túlzó idealista pusztán a szellemi »én«-ből fakadó kellemes élménynek tartja. A közömbösek az érzelmeket külön érző szervhez kötik és époly érzetelemnek tartják, mint teszem a tapintásérzetet.

Jamesnek külön véleménye van az érzelmek eredetéről., Még í 884-ben közölte gondolatait a Mind-ben és véletlenül ugyanazon évben bocsátott ki a német Lange is egy művet: Über die Gemütsbewegungen, amelyben ugyanoly eredményre jut, mint James, anélkül, hogy Jamesről hallott volna. Az elméletnek neve periférikus érzelemelmélet.

James az érzelmeket épúgy mint az egész lelki életet testi folyamatokra vezeti vissza. Az érzelmek forrásai tehát testi érzetek, még pedig számos felbonthatatlan és helyzetükre nézve meg nem határozható érzetelemek, amelyek egymással összeolvadnak és mint kéj vagy fájdalom jönnek tudatunkba. Az érzetek más hatással vannak a felsőbb- és mással az alsóbb-rangú idegrendszerre. Amott megérezéseket, emitt pedig mozgalmasságot, cselekvő készségeket ébresztenek föl. Ezek a gerjedelmek végighullámszanak az egész szervezeten és minőségükben új ingereket és hatásokat hoznak létre, amelyek mint periférikus, felületi érzéki ingerek hatnak az érző idegközpontokra és azokat az érzeteket váltják ki, amelyeket mi kéjeseeknek vagy fájdalmasaknak tartunk. Szóval az érzelmek a test felületén fakadó érzeteknek tudomásul vételei.

Így azután megértjük, miért mondja James: mi »szomorúak vagyunk, mert mi sírunk; haragosak vagyunk, mert jelünk vagy reszketünk«. A sírás mint izommozgás és mint testi érzet lelkemben szomorúságot; a reszketés is mint testi izomérzet haragos képzeteket gerjeszt föl. A testi hatás tehát előbb valamely testi érzetet, ez pedig az érzelmi, a lelki állapotot szüli.

James akaratlanul is az anyagelvű álláspontot erősíti, bár az anyagelvűséget elveti. Tapasztalatilag akarja elemezni az érzelmeket és azt hiszi, hogy ha mindezeket a *testi* érzeteket és gerjedelmeket eltávolítjuk, más összetevő nem marad az érzelem számára. Mégis látva az érzelmeknek azt az óriási jelentőségét, amelyet az imént röviden vázoltam, bevallja, hogy ez a szemlélet nem magyarázza meg az összes érzelmeket; nem főleg az igen finom szellemi érzelmeket, hanem csak a vastag és heves érzelmeket. Az erkölcsi és az esztétikai érzelmek valószínűleg másképen keletkeznek. És amint a testi és a szellemi élet közötti faji különbözőséget abban látja, hogy a szellemi életnek más a működési természete, más az oksága, úgy az érzelmekre nézve is azt vallja, hogy azok értéküket nem keletkezésük módjától, hanem önmaguktól nyerik. Ha tehát valamely érzelem mélységes, tiszta, nemes, szellemi, az ilyen marad akár testi folyamatokból eredjen, akár nem. Ha tehát az érzelmi jelenség *élettani* eredetét magyarázza is, mégsem akarja annak lelki értékét lefokozni.

Sőt James még tovább is megy. Megengedi, hogy a testi folyamatokon kívül még más okok is közreműködhetnek érzelmeink kipattanásánál. Sőt az is lehetséges, hogy előbb hatnak a gondolatok, képzetek, tehát a lelki elemek a testre és ezek a lelki elemek szülik ama élettani mozgásokat (sírás, reszketés), amelyeknek eredménye az érzelem.

Gazdag képzet- és érzelemvilágon épül föl az akaratképzeteink és érzelmeink képezik akaratunk indító okát, lökéseit.

Amint James eddig is a lelki élet jelenségeit elemeiben kipontozni, leírni törekedett, úgy az akaratélet tárgyalásánál is mély bepillantást nyújt a folyamatok keletkezésébe, és végső eredményébe!

Amilyen az élet, olyan a cselekvés is. Az élet kezdetleges, gyermeki megnyilvánulása gyermeki, kezdetleges akaratot mutat. Zsenge korunkban szervezetünk belső berendezése

¹ XXV. és XXVI. fejezet.

ösztönök útján fejezi ki magát. Nem tudjuk, mire vagyunk képesek és sohasem is tudnók, ha ösztönszerű cselekedeteink nem volnának. Az ösztönök működésében azonban a természet felfedezi képességeit, belső erőit, a rájuk elmélő öntudat pedig megőrzi azok emlékét és új cselekedetek kiinduló pontjává teszi azokat.

Az akaratéletben tehát először az ösztönök hozzák tudomásunkra, „mire vagyunk képesek»

Mikor azonban igazi akaratról szólnak, már tudatos és készakaratos cselekedetek lebegnek szemeink előtt. Az ösztönök szabad játékát az értelmi elemek mérsékelik és korlátozzák. Az érzetek, a testi ösztönzések azonban továbbra is megmaradnak és ezekhez csatlakozik a lelki kép. mely az érzeteknek *irányt* ad. E két elemből áll az akarat. Más lelki elemet hiába keresünk.

De elég-e az akarat kiváltásához ez a mozgató képzet, vagy talán még egy külön »fiat«-ra, parancsszóra is szükség van.

Kétféle cselekedeteink vannak! Olyanok, amelyek minden különösebb megfontolás nélkül is létrejönnek, és olyanok, amelyek lelki gyötrődések között születnek meg. Az elsőnek oka a cselekvésnek pusztá gondolata (ideomotoikus cselekedetek), a második a megfontolás.

Az öntudat ugyanis maga is erő és ösztönös természetű. A mozgást, amelyet jelez, föltétlenül létre is hozza, hacsak ellentétes gondolatok akadályt nem gördítenek eléje. Minden gondolatnak ugyanis van fiziológiai ellenképe, az idegtevékenység, amely maga is mozgási hajlammal bír, mert minden idegfeszültség kisülni akar. A mozgás tehát csak természet-szerű következménye az öntudatban és az idegrendszerben végbemenő folyamatnak és ha semmi nem gátolja az eszmét, célt is ér.

Másképp áll a dolog a megfontolt cselekedetknél. Mérlegelés, elmélődés akkor szükséges, ha a tudatban számos egymással ellenkező eszme merül föl, amelyek a maguk céljáért, tárgyáért és a győzelemért küzdenek. Ez a tépelődés hetekig is eltarthat, míg az eszmék egymást gátoló rugalmasságukból

veszítenek és valamely felindulás a győzelmet egyik vagy másik javára eldönti.

Az elhatározás lélektanilag ötfélekép mehet végbe. Az első az értelmi alak. Ennél a gondolatok benső értékét összemérjük és a melyik föltétlen bizonyossággal hat, annak javára döntünk.

A második esetben is határozunk kell, de az értelem nem képes föltétlen bizonyosságra szert tenni. Mindkét oldalon ugyanis egyforma értékű bizonyítékok vannak, és nincs egy sem, amelyik a pálmát elragadhatná. Határozni azonban mégis kell, mert érezzük, hogy jobb egy kevésbé helyes elhatározás is, mint semmi határozás. Bár kívülről is érvényesülhet befolyásolás, szabadságunknak mégis tudatában vagyunk és érezzük, hogy így is meg úgy is dönthettünk volna.

Van harmadszor olyan eset is, midőn a különféle eshetőségek, cselekvések iránt közömbösek vagyunk, egyszerre azonban *természetünk heve* elragad és valamely irányban cselekszünk.

Hányszor történik meg (negyedszer) hogy benső világunkban, érzéseinkben, gondolkodásunkban hirtelen megváltozunk. Kényelmes, egykedvű természetünkől kilépünk, s nagy, terhes feladatokra szenteljük magunkat. Jellemünk erkölcsi magaslatokra lendül és elhatározásaink is átteleksülnek.

Cselekedeteink javarésze végül minden nagyobb benső erőfeszítés nélkül megy végbe. Vannak azonban esetek, midőn akár el tudjuk biztosan dönteni, mi a helyes, akár nem, érezzük, hogy erőmegfeszítéssel jár a cselekvés végrehajtása. És ez az életenergia kiáradása mutatja, hogy szabadon cselekszünk, hogy *mi* cselekszünk, mert mi ennek a benső megfeszülésnek tudatában vagyunk. Ez az akaratelhatározás ötödik képe.

Az előbbi eseteknél is létezik akaratmegfeszülés, van működő erő, de mi annak tudatára nem jutunk. Nem érezzük a döntés izgalmas és kínos perceit. Itt azonban ép ezt érezzük.

Az akarat mindig mint erő nyilvánul, erő nélkül nincs akarat, vagy legfeljebb csak beteges akarat és tehetetlenek

vagyunk. Gondolkodásunk ugyan helyes irányban működhetik, de helyesen nem tudunk cselekedni. Az erkölcsi élet nagy tragédiáiban ez a gyöngé akarat szerepel. A jó és a rossz közötti helyes megkülönböztetés megvan, gondolataikban gyötrődnek is a szerencsétlenek, de kivitelre, a jó szándék megvalósítására képtelenek. Ilyenek az érzelmes rajongók, az iszákosok, a trottlik, kiknek élete az értelem és a cselekvés ellenmondásain gördül tova.

Viszont az erős akaratúak a küzdelmekkel síkra szállnak és minél nagyobbak az akadályok, annál hevesebb ellentállást fejtenek ki. Szinte a cselekvésnek törvényszerűsége, hogy az erős akaratú a legnagyobb ellentállás irányában dönt.

Ámde akarni, erősen akarni, nem annyi-e mint egy pontra nézni erősen, mereven, kitartóan! Nézni úgy, hogy az egész cselekvésmezőt átlássuk, abba betekintsünk, az eshetőségeket felleljük, a gyöngé oldalakat kitapogassuk. Mindez pedig a figyelem összpontosítása útján jön létre. Ép azért, ha mi az akaratnak benső lényegét önmagunkban tanulmányozzuk, észrevesszük, hogy az egészséges akaratnak lélektani összetevői összesnek a figyelemnek föltételeivel és hogy a mozgások csak fiziológiai folyamatok, amelyek az idegfolyamatokhoz csatlakoznak. A cselekvési lehetőségek közül egyre saszemmel tekinteni, annak értékét átlátni, és a tudat központjába mélyíteni, annyi mint kimondani: fiat! Es ebben a pillanatban a tudat és az idegfolyamatok között létrejön az a titokzatos kapcsolat, amely a belső mozgalmasságot külső cselekvéssé változtatja. A figyelemnek megfeszülése tehát az akaratnak lényegéhez tartozik. _4z élet külső drániáielőb

Csak az a kérdés, ennek a »fiat«-nak kimondása meg van-e határozva, vagy nincs! Szabadon mondjuk-e ki, vagy az okok mondatják ki azt velünk?

James szerint a lélektan erre választ nem adhat! Minden testet öltött eszme ugyanis a figyelem bizonyos mérvű megfeszülését kívánja. Ezen benső erőlködés nélkül cselekvés létre nem jöhet. Egy nem sikerült esetben, egy-egy bukásnál azonban lehetetlen eldönteni, hogy az embernek módjában

volt-e több figyelemenergiát igénybe vennie, mint amennyit vett, vagy nem volt módjában? Kimerítette-e energia-készletét, vagy nem? Ily mérésekre mi képtelenek vagyunk. Pedig ezen fordul meg, hogy adott esetben másképp is cselekedhettünk volna-e, mint tényleg cselekedtünk!

A tudásnak – mondja tovább James – befejezett viszonylatokkal és nem változókkal van dolga. Ahol a törvényszerűség alól örökös kilengések vannak, ott megszűnik a tudomány. A tudomány mindig determinista, még a lélektan is. S azért a lélektan csak általános törvényekkel foglalkozik, így az akaratnál a képzetek indító és gátló okaival; az akaratnak a figyelemhez való viszonyaival; a feltételekkel, amelyek között az akarás létrejön, de nem foglalkozik azon figyelemerőségek mérésével, amelyek egy-egy akarat létrejövéséhez szükségesek. A lélektan módszere következőleg eltekint az akarat szabadságától és azon feltételeket kutatja, amelyek az akaratot általában *kicsalják* és nem azokat, amelyek azt szabaddá teszik. Ezzel azonban az akarat szabadságát nem akarja tagadni. Szóval James gyakorlatilag a determinizmus alapján áll, de elméletileg a kérdést nyitva tartja.

Az akarat szabadságának eldöntését James a metafizika körébe utalja.

Mégis mintha belátná a determinizmus erkölcsi hátrányait: a lélek erejének elbágyadását, az erők lehangolását, a beszámítás tagadását és azért egy fejezetben tárgyal az akarat megfeszítésének szükségességéről, az élet küzdelmeivel, nehézségeivel szemben a harc fölvételéről és a hősiesség követségéről.

A természettudományi szemlélet talaján gondolkodó James tehát determinista, de érezzük, hogy mégsem az! Csupán a rendszer, az általános törvénybefoglalás kedvéért, amely mindent metafizikai képletekbe kivan foglalni, hódol az elméleti determinizmusnak, de a metafizikus James az akaratszabadság mellett érez.

Általában James művének utolsó fejezetében úgy jár mint Kant, aki a Gyakorlati Ész kritikájában mindazt ismét

megvallotta, amit az Elméletiben megtagadott. James is mint bölcselelő, mint »látó« az erkölcsi élet követelményének tartja az akarat szabadságát. Számára a determinizmus pusztán ideiglenes és módszertani álláspont.

Műve végén még egyszer előveszi a testi és a lelki élet közötti összefüggés kérdését és beismeri, hogy pozitív és anyagelvű alapon a szellemi élet legfinomabb és legmagasabb kérdéseit nem lehet megtudni. Hogyan jön létre az öntudat az agyban? Mikép felel meg a gondolat, a képzet annak a tárgynak, amelyre vonatkozik? Mikép alakul ki a magasabb lelki élet? Mind oly mély kérdések, amelyeket semmiféle természettudományi lélektan kielégítően nem képes megoldani. Es érzi, hogy az is mind, amiről tárgyal, oly nyers, oly alanyi leírás, hogy bizony törvény gyanánt venni annak eredményeit nem lehet.

Még egyszer rágondol a lelki élet monisztikus, spiritualisztikus és atomisztikus magyarázatára és úgy találja, hogy legtöbb valószínűsége a spiritualizmusnak van, bár ez az elmélet – szerinte – nem képes megmagyarázni egyes rendkívüli lelki jelenségeket, pl. a személyiség átváltozásait, vagy egy-egy egyénnél előforduló többszörös tudatállapotot, a kettős »én«-t. Ezeket a lelki jelenségeket az atomisztikus elmélet jobban megmagyarázza. Az atomizmus szerint agyunk billió kis részecskékből áll és ezek a részecskék a tudat egyes elemeinek felelnek meg. De lehet-e tudatos *arányokból* olyan tudatfolyam, a melyről ő álmodott? Ámde ezen a ponton James megint nehézségeket lát és azt mondja: most már a zavar teljes.

Látja James legfőbb gondolatának, a tudat folytonos folyásának más nehézségeit is! Hogyan lehet azt megismerni, ami folyton folyik, s ha mégis megismerem, akkor a folyamtnak mégis meg kell olykor állania is, s nem szabad folyton folynia! Folyás és állapot kizárják egymást. És mégis hogy tudnók mi lelki életünket leírni, ha annak egyes mozzanatai legalább egy percre nyugalmi állapotba nem jutnának?

Bizonyos elkedvetlenedéssel fejezi be művét James. »Ez még nem tudomány, ez csak reménye a tudománynak.«

Az anyag készen van, de hiányzik a helyes bepillantás. Oly férfiura van szükség mint Galilei és Lavoisier! De ha ilyen fellép, csak metafizikus lehet. Addig is lássuk be, hogy sötétségben tapogatódzunk és ne felejtjük el, hogy természettudományos föltevéseink felülvizsgálatra szorulnak és csak ideiglenes értékűek.

William James lélektanának bírálata.

William James – mint láttuk – természettudományi lélektant akart írni. A bölcséleti nézőpontokat kiküszöbölni óhajtotta tárgyalásából. Célja volt leírni a lelki élet természetrajzát s azt köz vetetlen okaiból megmagyarázni. Ezt az eljárást ő eredetinek, a saját álláspontjának tartotta.

Nehéz azonban az embernek hajlamaiból, világnézetéből kivetkőződni s a rideg szemlélő álláspontjára helyezkedni. Nehéz ez akkor is, ha úgy szemléli valaki a lelki élet röpke képeit, elillanó, mozgalmas eseményeit, mint James. Mert a világon nincs semmi, ami teljes összefüggésben nyilatkoztatná ki magát; nincs semmi, amit maradék nélkül egyetlen sastekintettel belátnánk! Az emberi elme pedig nem szereti a hézagosságot; benne van a horror vacui s önmagából szövi ki az áthidaló szálakat. A maga hitéből, reményeiből, sejtéseiből, vagy esetleg hajlamai által vezetett akaratindításából. így történik azután, hogy a legridegebben felállított kérdések kidolgozásának is alanyi alaphangulata van. Néha ez az alanyi alaphang nyilvánvalóan előtérbe lép; néha a háttérben marad, de mint egy láthatatlan és titkos kéz dolgozik az események, az adatok kiválasztásánál, csoportosításánál és értékelésénél. Sohasem tudunk pártatlanok lenni; vagy akaratunk, vagy értelmünk csapásán haladunk, sokszor öntudatlanul is.

Optikai csalódásba esett James is, mikor csak a leíró és a nagyjában magyarázó álláspontra helyezkedett és a bölcséleti gondolkodás nézőpontjait eleve elhárította! Igyekezete balul ütött ki, mert sok igen értékes és nagyjelentőségű kérdést az elméleti lélektanba és az ismeretelméletbe utalt és

azokról semmi felvilágosítást nem adott. Ilyenek teszem: hogyan lehetséges egyáltalán tudat? Milyen értéke van tudatunknak? Milyen a mi megismerésünk? Más kérdésekről pedig egyszerűen hallgat, mint pl.: az eszme, az értelem, értelmi képességeink bővebb tárgyalása. Ezen anyagki-választás maga fölébreszti a gyanút, nem lappang-e James szavai, magyarázatai mögött oly metafizikai szemlélet, amely őt kidolgozásában irányítja, anyagcsoportosításában láthatatlanul is vezeti?

Valóban James sokkal alanyiasabb, ösztönösebb természetű bölcsele, semhogy legbensőbb természetét el tudta volna nyomni. Szenvedélyének éle az intellektualizmus ellen irányul! Nyíltan nem lép föl ellene, nem üzen hadat sem az értelem szerkesztő erejének, sem az értelmi megismerésnek, csak arra törekszik, hogy a lélektan köréből mindazokat az elmélkedéseket, föltevéseket kiküszöbölje, amelyeket az értelem pusztá elmélyedés és gondolkodás révén a tudománynak adott. Ez az ellenszenv sugalja a természettudományos, tapasztalati álláspontot, bár ebben sem hisz. Nem hitt benne föltétlenül akkor sem, amikor a lélektant megírta. A fogalomról, az egyéni tudat bizonytalanságáról szóló fejtegetései – mint látni fogjuk – ezt bizonyítják. A *The Will to Believe* művének bevezető szavai pedig nyíltan vallják, hogy a tapasztalat ugyan a tudás alapja, de a tapasztalatunk leírásából származó tételeink is ideiglenes értékűek. Sőt maguk a tapasztalati tények is átmenő jelenségek, ideiglenesek! A világnak és benne minden jelenségnek az örök keletkezés, fieri szempontjából fakadó szemlélete készítette őt arra, hogy a fizikai és a lelki világból egyaránt mindazt kiküszöbölje, ami az állandóságnak, a nyugalomnak hordozója. Így azután elveti az intellektualizmust, lenézi a dualizmust és beletorkollott a misztikus világnézetbe és valamiféle panpszichizmusba.

James tehát csak külsőleg gondolkodik természet-tudományosan, de belsőleg misztikus. Természettudományos akar lenni, mikor az agy és a lelki élet közötti szoros összefüggést szinte anyagelvű módon magyarázza; misztikus,

mikor a kettő között előre megrajzolt összhangot tanít; természettudományos, mikor érzeteket, képzeteket, emlékezeteket lokalizál; misztikus, mikor az anyagnak a szellemi élet számára való ellágyulását, a reflexeknek és az öntudatos akaratok egymásba való átmenetelét, az agyatomoknak pszichikai telítettségét tárgyalja úgy, hogy végül sem nem materialista, sem nem spiritualista, hanem panszichista.

James akarata ellenére is három hatalmas metafizikai gondolat hatása alatt áll. Vallja az örökös fieri, a fejlődésnek gondolatát, következőleg szereti a voluntarizmust és gyűlöli az intellektualizmust; másodsorban abban a meggyőződésben él, hogy az egész anyagvilágot a szellem hatja át, az alakuló és az alakító szellem s nem valami merev lélek; végül harmadszor nézete szerint az ember *legbensőbb* természete, természetének magja mutatja, hogy ő szociális lény és hogy igazi sociusát, testvérét egy magasabb rendben találja meg és ez az Isten. Amit James Istenről, az imádságról, erkölcsi kötelességeinkről, akaratumk megfeszítéséről ír, egy nagy gondolkodónak legszebb gondolatszilánkjai, amelyeket akkor szikrázott ki, mikor elfelejtkezett arról, hogy nem akar bölcselelő lenni.

Talán nem sértem emlékét, ha azt mondom, hogy természettudományi álláspontját az utolsó fejezetben vissza is vonta. Ez az ő Retractatiója. Mintegy önmagát leleplezi és beismeri, hogy amit természettudományi és rideg tapasztalati alapon a lelki életről meglehetett írni, az nagyon kevés, és nagyon hézagos. Jöjjön tehát a metafizikus, aki az ellentéteket elsimítja, a hézagokat kitölti és a lelki életet egy alapgondolatból megrajzolja. Ez a metafizikus azonban a lélekkel fog dolgozni.

James lélektanából kiküszöbölte a lelket, bár ő maga hitt benne. Hiszen egy későbbi munkájában, a Human Immortalityben, ő magyarázza a test és a lélek összeműködését egészen sajátos alapon. De az ő hitének lélekfogalma és a bölcselelők helytelen lélekfogalma között nagy volt a különbség és a Herbart, a Lotze-féle lélekparányt, azt a merev, változhatatlan lélekanyag rendszerébe nem tudta befogadni. A lélek,

amint a keresztény bölcsélet tanítja, nem ilyen. A lélek a test alakítója és a fejlődőképes lelkivilágnak fejlődőképes szellemi életelve. Valóban praestabilita harmóniában van a testtel, mert benső természete és hivatása, hogy a testtel közös életet éljen! A testnek is viszont képessége, hogy átlelkesüljön és amint a szervetlen testek a szerves testekben szervezsekké válnak, úgy a szerves testek a lélek által lelkesekké legyenek. Az élet csodás fizikájában egység és sokaság; múlt és jelen; azonosság és különbözőség összeolvadnak. A lelkes testben pedig a gondolkodás és kiterjedés; a gépies ösztönösség és a készakaratos tevékenység; az azonosság és a folytonos fejlődés; az élettani folyamatok és átlelkesült tudatvilág; az idegpályák és lelki megszokások helyt foglalnak.

Ha két rész hidrogén és egy rész oxigén vízzé egyesülnek, ki keresi, hol van az egyik és hol a másik elem? A keresztény bölcsélet sem keresi a lélek szállását! Ahol a test van, ott van a lélek! Az egész testben! A lelkes szervezet érez és éreztet; befogad és visszahat; lát és láttat; gondolkodik és cselekszik. Csak kevesen látják ellenfeleink sorában a keresztény bölcséletnek rugalmasságát és észszerűségét. Bizonyos, – írja Klemm – hogy a skolasztikus bölcsélet kereteibe a modern tudomány felfedezései csodálatos szerencséjével illeszthetők be. És ez a kapcsolat nem dialektikus mesterkedés eredménye. Tagadhatatlan, hogy korunk lélektanának metafizikai következtetései Aristoteleshez térnek vissza.¹

James ismerte a dualizmus álláspontját, de nem a helyes dualizmusét! Ismerte a francia keresztény bölcséletnek descartesi tanításait, de nem figyelte meg a louveni iskolának nagysikerű munkásságát, amely a deãcartesi elemeket a francia és belga keresztény gondolkodásból kigyomláta és a régi aristotelesi és sz. tamási gondolatokat a maguk tisztaságában visszahelyezte.

Ha James ismeri ezt a fejlődőképes, a testtel életközös lelket, bizonyos más képet ad a lélekről. Amit a XII. feje-

¹ Viertel jahrschrift. III. Heft. 1907.

zetben megírt a lélekről, az a Descartes-féle lélekre illik. De nemcsak más felfogással írt volna a lélekről, hanem elkerülte volna a panpszichistikus tömecselméletet is, ami pedig az ő főgondolatával, az egybeolvadó tudatfolyammal homlok-egyenest ellenkezik. Fejtegetéseibe kevesebb miszticizmus is vegyült volna. Mivel pedig a miszticizmus mindig homályosságot (penombrát) borít a gondolatokra, több lett volna nála a világos látás is, különösen amikor az erkölcsi gondolatokat szellőzteti.

Ezekután áttérhetünk James főbb gondolatainak méltatására, esetleg helyesbítésére!

Az anyagelvű álláspont ép úgy, mint Descartes, az állatokat tökéletes gépekké tette. Minden állati mozgás idegreakció, *szükségyszerű* cselekvés, amelyben az eszmének, az állati észnek semmi nyoma sincsen. A keresztény bölcsélet minden időben állást foglalt e nézettel szemben és az állatot állati lélekkel, érzéki megismerőképességgel ruházta föl, amelynek segítségével az állat rendeltetésének körén belül bizonyos önkény tes és körültekintő életet él. Sz. Tamásnak az állati lélekre, az érzéki megismerésre és cselekvésre vonatkozó szép fejtegetései a keresztény bölcseletnek igen értékes lapjai.

Ha újabban Maeterlincknek a növények intelligenciájáról szóló költői fejtegetéseit olvassuk, ezek sem ellenkeznek a keresztény felfogással. Az intellectus externus, Isten bölcsességéből származó okos és célszerű berendezés benső ösztönösséggel és helyesen igazítja el a növényt az élet és a fajfentartás nagy küzdelmeiben!

A keresztény bölcsélet azokat az élőlényeket, amelyek belülről nőnek és benső élethez cselekszenek, mindig lelkes szervezeteknek tekintette. A lélek áthatja a test minden ízét, porcikáját; összhangzatos egészben foglalja össze összes idegszállait, erőit, képességeit, úgy hogy egyrészt az összes alkotórészeknek egy egészben való és egészért való életét eléri, másrészt pedig a részeknek külön hivatását és célszerűséget is fentartja. Ahol a sokféleség és az egység már a testnek kifejlődésében, a szervek összejátszásában így biztosítva

van, ott a lelki élet is mint változatosság és állandóság; mint folytonos fejlődés és azonosság; mint szabadakaratos cselekvés és bizonyos fokú gépiesség és ösztönösség nyilvánul meg. Talán így ellentétes elemeket kapcsoltunk össze, de ez az el-
lentmondás csak a mi fogalmi gondolkodásunk számára meglepetés, az életben azonban a coincidentia oppositorum minden megújulásnak a lelke.

Azért a keresztény bölcelet elveti a monisztikus, az általános világlelket, mert ez minden egyéni életet elfojt, minden egyéni akaratot egy egyetemes akarat méhébe foglal és a szabad akaratot és az erkölcsi élet változatosságát tönkreteszi.

Elveti az asszociációkból, mint lelki elemekből, tömecekkel felépülő lelki életet is, mivel a szétmorzsolts lélek-elemek mint kis önálló alanyok egyrészt a kellenél sokkal nagyobb önállóságra jutnak, másrészt ép különálló életük-nél fogva a harmonikus együttműködést, a lelki jelenségek összjátékát lehetetlenné teszik.

De milyen álláspontot foglaljunk el Jamesnek a tudat folyására vonatkozó nézetével szemben? Miben is áll ez az elmélet?

A tudatfolyam-elmélet három főgondolatot foglal magában. Az első gondolat hangsúlyozza, hogy lelki életünk egységes, tovaáramló lelki valóság, olyan mint a folyam, amelyben lelki életünk minden úgynevezett eleme, érzet, szemlélet, képzet, érzelem, akarat, eleven egyesülésben, szerves bensőségben olvad össze csak úgy, mint a vízben a H_2O . Elvonó gondolkodásunk kiemelheti ugyan a folyamból az egyes elemeket, de abból nem következik, hogy azok tényleg elszigetelve is léteznek. Ezen egymás után folyó tudatvilág majd a képzet, majd az érzelem, majd az akarat oldalát mutatja, de képzet, érzelem, akarat azért akkor sincsenek egymástól elszakítva, hanem a *gondolatnak* van érzelemhangulata és cselekvő ösztönössége: az *érezlem* részint akarati irány, részint a tudatba szökkenő kéj, vagy fájdalom; az akaratnak is van gondolati eleme, *célja*, amely felé tör, vagy amelytől fut, amint az akarás tárgya tetszik vagy nem tetszik.

A másik főgondolat azt fejezi ki, hogy ez a folyamat folyamatos; hézagosság vagy időszakadékok nem részelik föl. Ha pedig ilyen állapot tényleg fenforog, pl. a tudat kettéhasadásánál (kettős én, a személyiség változásai) akkor beteges állapottal van dolgunk.

A harmadik gondolat a másodikat értelmezi és azt mondja, ha *idő* szempontjából ájulás vagy alvás következtében a tudat megszakadhat ugyan, de a tudat felébredése után az mint egész tűnik föl előttünk és minden úgynevezett rész, az egységes »én« mozzanata gyanánt jelenik meg. Ha pedig ez a tudatösszefüggés a fölébredés után nem jelentkezik, akkor lelki betegséggel van dolgunk. Az egészség helyreállítása azt ismét visszahozza. A tudatállapotok tehát finom szálakkal szövődnek össze, az egyik átmege a másikba, s viszont a másik javítólag, bővítőleg hat az elsőre és ez az egy be-ró vódás hol gyorsabb, hol lassabb. Ha lassú, akkor gondolatárgyakat figyelünk, ha gyors, akkor meg a gondolatok közötti vonatkozásokat, viszonyokat szemléljük. Az előbbieket mint kemény dolgok, mint állagok tűnnek föl, az utóbbiak mint kötőfonalak jelennek meg a szilárdak között.

James a gondolatfolyam kemény elemeit sallangokkal kirojtva szemléli; ezek a rojtok is arra valók, hogy az összeszövődést és mozgó tovairamlást elősegítsék, hogy sehol hézagosság ne legyen.

A keresztény bölcsélet is tanított ezekhez hasonló gondolatokat, bár más alakban és kevesebb festőiséggel. Sz. Ágostonnál és utána a nagy skolasztikusoknál igen termékeny és meglepő fejtegetéseket találunk a lelki élet benső egységére.

Amit a természettudományos felfogás »én«-nel jelöl, azt Sz. Ágoston léleknek mondja. Ez a lélek pedig érez, gondolkodik, akar és összes működéseit a testi szervekkel fejti ki. De értelem, akarat, emlékezet nem három különböző dolog, hanem egy, amint csak egy az élet és nem három Consequenter (memoria, intellectus, voluntas) nee trēs substantiae sunt, sed una substantia. Quocirca tria haec eo sunt unum, quo una vita, una essentia. Eo vero tria quo ad

se in vicém referuntur.¹ Az érzelemben nagyon helyesen észrevette az akaratot, sőt akaratnak nevezte az érzelmeket. *Voluntas est in omnibus his motibus . . .*²

A keresztény gondolkodás szerint tehát az »én«, a lélek gondolkodik, érez és akar. De ez a lélek egyszerű, anyag-talan, nem esik a térbeli kategória fogalma alá és ép ezért a gondolat, az érzelem, az akarat sem lehetnek önálló lelki elemek, önálló lelki parányok; a léleekben, az »én«-ben az elemek mind benső egységbe olvadnak. Itt ebben az »én«-ben bugyognak föl az érzelem, az akarat, az értelem; ott játszódik le az élet drámája az érzés, az akarat és az értelem között. »Ego cum deliberabam, ut iam servirem domino Deo meo, sicut dein disposeram, ego eram, qui volebam, ego, qui nolebam, ego, ego eram. Nee plene volebam, nee plene nolebam. Ideo mecum contendebar et dissipabar a me ipso.«³

A lelki életnek ily benső és egységes szemlélete a tudat folytonosságát megkívánja. Ahol nincsenek részek, ott csak tartam van, durée; ott csak qualitasok, minőségek lehetnek, ott mennyiségeknek helyük nincsen. A felfogásban tehát nincs ellentmondás köztünk és James között. Csak akkor térünk el a modern állásponttól, midőn felvetik a kérdést, milyen a benső, a tárgyi értéke ennek a folyton folyamatban, változásban levő lelki világnak? Van-e annak föltétlen értéke? Van-e föltétlen igazság, ha gondolatelemeink örökké folynak? Ez a nézőpont már egészen új helyzetet terem! Itt már a benső lelki szemléletet kozmológiai, fejlődéseméleti föltevésekkel keverik össze. Ennek a kérdésnek bátran új címet is adhatunk: »A tudattartalmak fejlődés-rajza«, és kezdhetjük a bevezető kérdéssel, mit kell helyesen érteni az ismeretelméletben fejlődés alatt?

Újabbán fejlődés alatt azt értik, hogy valamely realitás tökéletlen állapotából tökéletesbe megy át, úgy azonban,

¹ De Trinit. X. c. 18.

² De civit. Dei. XIV. c. 6.

³ Conf. 8. c. 10. n. 22.

hogy az előbbi alak teljesen eltűnik és a másodiknak ad helyet. Ismeretkörünkre vonatkozólag pedig ez annyit jelent, hogy a kezdetleges tökéletlen képzetek, fogalmak, sőt maga a kezdetleges lelki világ is az idő folyamán eltűnik és tökéletesebb lép helyébe. Tehát nincs semmi tárgyi értékű fogalom vagy ismeret! Minden elválik, minden átalakul, a régi-
ből mi sem marad meg.

Hogy James is minden igazságot csak föltevésnek, minden fogalmat túlhaladott megismerésnek értékel, az onnan ered, mivel a tudatfolyamban csak a változást látja és nem vesz észre benne semmi állandót, semmi magot.

A keresztény álláspont ily örök teremtetést és örökös elmúlást nem fogadhat el! A változás valamely állandó tényezőnek organikus benső kifejlődése. A fogalom tehát részben merev, részben nem! Merev, mert a fejlődés dacára sem semmisül meg egész tartalma; nem merev, mivel minden tárgyi értékű ismeret a megismerő alany képességeinek kibontakozása, és az ismeretnek fejlődésképesége folytán úgy nőhet a lélekben, amint a gyümölcs is nő és érik a fáján.

Ezt különben James is kénytelen műve utolsó fejezetében elismerni, mikor afölött elmélkedik, hogy a tudat elemei mégsem oly gyorsan iramlanak tova, mert hisz akkor egy elemre sem volnánk képesek ráismerni.

Sokkal súlyosabb nehézség merül föl James fejtegetése közben az »én« körül. Miez az »én«? Van-e gondolkodó, cselekvő alany bennünk, amely különbözik a gondolatától és cselekvéstől. James – tudjuk – ezt tagadja és utolsó szava: a gondolat maga a gondolkodó.

A gondolat a gondolkodó! Ez a kifejezés nem új a keresztény bölcsélet történetében. Descartes óta, aki a lelket a gondolat alakjában szemléltette, állandóan szőnyegen volt a kérdés és folyton tárgyalták, lehet-e azt mondani, hogy a lélek gondolat vagy sem? A régebbi írók közül csak Leo Françoist említem meg, aki határozottan kimondja, hogy a gondolat a léleknek nem művelete vagy határozománya, hanem maga a lélek. »Donc la pensée n'est pas un mode,

mais un attribut identifié avec l'être *même* de l'âme. On peut distinguer ces deux choses par une précision de logique, mais on ne peut les séparer et regarder l'une comme sujet et l'autre comme attribut, que par une abstraction chimérique, comme nous l'avons remarqué.«¹

Ugyanerre az álláspontra jut Laberthonnière is ismertette James lélektanának francia kiadását.² »Le penseur en nous c'est la pensée! Il n'y a pas une âme derrière le Je, qui pense: c'est le Je qui pense, qui est l'âme.

Mi nem gondoljuk, hogy a gondolkodónak és a gondolatnak; a cselekvőnek és a cselekedetnek, az oknak és a következménynek megkülönböztetése pusztán logikai elvonás eredménye és hogy a kettő egymással azonos. Hogyan is volna lehetséges, hogy az »én«, amely bennem minden fejlődésem mellett is ugyanaz, a folyton hullámzó gondolatokkal teljesen összeesnék! Nem történik-e meg, hogy lelki megrendülések alkalmával egész múltunknak búcsút mondunk és új eszmékért küzdünk? Es e nagy lelki átalakulás dacára is meggyőződésünk, hogy mi nem új »én«, hanem a régi »én« vagyunk; csak az »én« udvara, lelki légköre lett más.

Más továbbá az érés, a fejlődés magában az »én«-ben és más gondolataink fejlődése. Az »én« fejlődése a lappangó, a még szunnyadó erőknek felébredésében, képességeinknek megizmosodásában és elfinomulásában áll; a gondolatvilág fejlődése ellenben új nézeteknek befogadásában vagy kinövésében, a régieknek pontosabb körülhatárolásában vagy pedig egész új felfogásoknak, új lelki életnek megkezdésében nyilvánul meg. De az utóbbi soha sem oly benső fejlődés, mint az előbbi. Az előbbi belülről érés, az utóbbi sokszor külső elemeknek csak ráakodásából jön létre! Az előbbi úgy feslik ki, mint a virág bimbójából, az utóbbi külső feldíszítésnek is lehet eredménye. Szébb lelki életnek szébb a kifejezése is; mégis a szép kifejezés sokszor csak csinált és nem belülről kivetített szépség.

¹ Oeuvres de Le François, Edition Migne. I. 2. 797. o.

² Annales de Philosophie Chrét. 1910. november. Nr. 2.

Ha elvetem az »én« állagiságát, *állagosítanom* kell annak működését és kapok cselekvést cselekvő nélkül, jelenséget megjelenő nélkül, a létezésnek módjait létező nélkül. Vagy az »én« az állag, vagy gondolatvilágom az, de állag nélkül ki nem jövök, hiába akarja James e szót kiküszöbölni. És tényleg, mikor James kiküszöbölte természettudományos lélektanából a lélek állagát, beiktatta az állagiasított fierit, keletkezést., mint a világban az egyedüli valóságot.

Jamesnek az érzelemre és az akaratra vonatkozó tévedései is a lélek, az »én« természetének félreértésén alapulnak. A tudatfolyam az »én«. A folyton változó áramnak hulláméle az »én«. Inkább következmény, mint ok; inkább állítmány, mint alany. Hiányzik tehát az »én«-böi a kiindulás, a teremtő önkényesség, mert az maga is csak következmény, leszármazás.

Jamesnél az érzelem is szenvedő jellegű állapot. A testi folyamatok rálehelik hatásait a lélekre és kikényszerítik belőle a maguk természetének megfelelő kedélyhangulatot. Szóval a test gépiességének az érzelmvilág gépiessége felel meg.

Szerintünk az érzelem a lélek egyéniségének tükre. Alanyi természetű, előre nem sejthető visszahatása lelkünknek. Érzeteink lehetnek egyetemesek, mindannyiunknál ugyanazok; de érzelmeink összefüggnek egyéniségünk alaprajzával, képességeink színdús világával, temperamentumunk üdeségével. Szóval az érzelmvilágban egész tudatos létünk, »én«-ünknek csodás elemei visszhangzanak. Az érzetéről nem következtethetünk a jellemre, az akaratra, a szívj óságra, a lelkültre; de tárd föl érzelmeidet s tudom ki vagy? Tudni akard, milyen a lelked, milyen árnyak vagy fénysugarak vannak benne? Akard megismerni önmagadat? Akard lelked minőségét átélni? Figyeld meg érzelmi elváltozásait; örömeit és szomorúságait; lelkesedését és elbágyadását! Figyeld meg az élet minden körülményei között és feldereng előtted a mennyország vagy a pokol! Gyermekségedtől mostanig fúsd végig érzelmi életed folyamát és megismered jellemed és lelked fejlődésé-

nek történetét. Rányitsz az örvendetes vagy szomorú tényre, mint törekedtél önmagadat nemesíteni, fegyelmezni. Mint erőlködtél az önző, az akaratos természetet legyőzni és nemes vonásokat feloltem. Átlátod, mennyit tettél ennek az »én«-nek szépítésén, vagy mennyi mulasztást követtél el! Mert arra kell törekedned, hogy lelked harmonikus hangokat adjon és az életnek fénysugarait dalos lélekkel fölfogjad, a sötéteket pedig magadon nyom nélkül átbocsássad! Rajta kell lenned, hogy szép »én« légy magad erejéből és a testnek torz hatásait eltompítsd.

Mert James »én«-je nem aktív, hanem passzív »én«; nem erőforrás, hanem csak erők eredője, ép azért nála az akarat sem lehet ok, hanem csak hatás! Minden determinizmus az egységesítő, az általánosító, a rendszerező elme szülöttje! A tudós szabályokat keres és fél a kivételektől. Az értelem szereti az egyformaságot, a képleteket, a törvényeket. De az élet nemcsak szabály, hanem kivétel is; nemcsak gépieség, hanem önkénytelenség is; nemcsak állandóság, hanem változatosság is. Az élet egyformaságát új kiindulások szakítják meg! A fejlődés unalmas menetelét hatalmas erőfeszítések tarkítják!

James ezt jól tudta és bár mint a természettudományos lélektan szerzője a determinizmust tanította, mint metafizikus az akarat szabadságát vallotta. Ő úgy nézett a világra, mint örök készülés és munka alatt levő valóságra: ahol pedig valami készül, ott az akarat dolgozik. A determinizmus az intellektuális abszolutizmus csataszáva. Azé az abszolutizmusé, amely a világot mint kész valóságot és a világban mindent mint az abszolútum kifejezését szemlélté! Itt csak törvényszerűségnek, föltétlen meghatározottságnak van helye. Ha ellenben a világ élete mint fejlődésfolyamat hömpölyög tova, akkor az akaratnak Ys van benne szerepe, a szabadságnak is van helye; a kivételekkel is számolni kell. így lett James indeterminista. Mi persze más úton jutunk ugyanezen eredményhez! Mi is tanítjuk, hogy a világot nem méri föl a pusztá gépieség, a természettudományos törvényszemlélet! A lét és a gondolat; az anyag és a szellem;

a fizikai és a szellemi kauzalitás még mindig mint dualitás állnak egymással szemben és a világegyetem pályáján más törvényszerűség lép elénk, mint az emberiség szellemi életének folyamán! Aki ezt a dualitást elismeri, az előtt a szabad akarat kérdése sem nehézség többé. Aki a szellem alatt magára elmélő, fejlődő és tevékeny létet ért, az az akaratnak szabadságát nem tagadhatja.

A szabad akarat kérdése a léleknek kérdése! Ha nincs lélek, akkor csak szükségszerű törvényszerűség működik; ha van lélek, akkor a lélek saját törvényei és céljai szerint futja *meg* pályáját! Es ennek a léleknek tevékenységét ne az eredő, hanem az okság irányában keressük. A külső és belső hatók tudatossá és cselekvőkké a lélek életén és akaratán át lesznek!

Most, ha William James lélektanára még egy futó pillantást vetünk, szögezzük le, hogy fáradozását siker nem koronázta. Nézőpontját nem sikerült keresztülvinni. Föltevés nélküli, pusztán természettudományos lélektant óhajtott adni és végső soraiban be kellett vallania, hogy a tudománynak csak árnyékát tudja nyújtani. És amit megírt, amit végig gondolt, az is tele van föltevással, bölcséleti gondolatokkal. Az anyagelvűséget elvetette és mégis annak mélységei fölött járkal és nem egyszer beleszédül. Leíró módszert akar alkalmazni és amit leír, arról azt tanítja, hogy folyton elváltozik, átalakul. Ai fieri világnézete is át és átjárja tapasztalati megfigyeléseit.

A lélektanból kirekesztette az ismeretelméleti fejtegetéseket, mert érezte, hogy itt még jobban elveszíti a tapasztalás és a leírás számára a talajt. Amit a fogalomról, az értelem elvonásáról mondott, már előrevetik a pragmatizmus árnyékát. Hiszen nominalisztikus gondolatvilágát be kellett csak állítania a fejlődés bölcséletének kereteibe és léterjött a pragmatizmus.

William James pragmatizmusa.

A gondolatok és gondolatirányok lassan alakulnak ki a bölcselő lelkében. Az elemek szinte öntudatlanul szövődnek össze, a szövet csendben készül, míg végre valami szerencsés szellemi megtermékenyülés folytán az egész bölcséleti szemhatár kiderül és a bölcselő előtt az új kép föltárú. A pragmatizmus¹ alapgondolatai már akkor lappangtak James lelkében, midőn a fejlődés bölcséletét előadta. Akkor ő már végleg leszámolt a Green- és Bradley-féle idealizmussal, és a Föltétlen bölcséletével. Nézetei még jobban megerősödtek a lelki élet tanulmányozása közben. A bölcséleti szemlélődés kiküszöbölése; a lelki életnek introspektív szemlélete; a fogalmak eredetének, tartalmának magyarázása; az általános fogalmak kevésbé vétele; a nominalizmus és realizmus vitájának lekicsinylése; az erkölcsi ideálok konkrét jelentőségének hangsúlyozása, az akarat erkölcsi értékének és jelentőségének kidomborítása már sejtetik a további gondolatokat.

Mi köze is lehetne Jamesnek Greenhez vagy Bradleyhez? Greenhez, aki szerint nem mi gondolkodunk, hanem az önmagát belénk sugárzó isteni értelem; vagy Bradleyhez, aki szerint Isten minden és minden Isten és ennek az egy valóságnak van csak értelme; minden más a világon pusztán látszat. Igazság és tévedés; jó és rossz; törekvő érzelem és akarat; vallás és erkölcs; tér és idő mind csak látszat, alanyi káprázat, amelyek az Abszolútumban összhangba olvadnak. Ő a coincidentia oppositorum.

Ennek a túlzó és merész szemléletnek csak a radikális empirizmus lehetett ellenlábasa. Minden készen van? Semmi sincs készen! Van föltétlen igazság? Nincs igazság! Minden

¹ Főműveinek címe: Pragmatism, a new name for some old ways of Thinking. 1907. A nyolc előadásból álló műnek vezető gondolatai a II. What Pragmatism means, és a VI. Pragmatism's Conception of Truth fejezetekben vannak. A felmerült ellenvetésekre a The Meaning of Truth, 1909. válaszolt. E művében enyhítette állításait az igazság alanyi értékéről.

az értelem kisugárzása? Minden az akarat parancsszava! Csak az értelem belátásának van meggyőző ereje? A bennünk gerjedező hitnek van igazi jelentősége. Az értelem az igazság forrása? Az akarat teremti az igazságokat. Az abszolút bölcelet tételeire ilyen ellentétes tételeket állít föl James.

Az általánossal szembeállítja az egyénit; a befejezett és örök igazságokkal a folyton keletkezőt és végnélküli teremtést; az eszmével a tettet; a törvényekkel gúzsba kötött akarattal a szabad akaratot; az istenivel az emberit.

Ezen gondolatoknak merész kikezdéseit már a *The Will to Believe* művében megtaláljuk. Bevezető szavaiban önmagát nyíltan radikális empiristának vallja. Empiristának, mivel a tapasztalati igazságokat is, ha mégoly meggyőzőek is, pusztán föltevéseknek minősíti, a melyeket a szellemi haladás és kutatás idővel folyton kiigazít. Radikálisnak hívja magát, hogy a tapasztalatban bízó empiristákkal is minden gondolatközösséget megtagadjon.

A világ csupa sokféleség és nem egység. Az értelem a sokféleséget sohasem volt képes maradék nélkül egységbe foglalni. Mindig hátramaradt egy X, legyen az sors, véletlen, szabadság, vagy önkény, amely mint »más« minden egységesítést eltaszított. Ép azért fölösleges is az egységesítés! A pluralizmus a világ állandó alakja. Nincs is oly szemlélődés, amelybe a világ mint egységes tény elhelyezkednék. Azért van helye a lehetőségnek, a valóságos kezdetnek, a valóságos végnek, a rossznak, a kárhozat krízisének, az erkölcsi életnek, igazi Istennek, *így*, amint ezeket az egészes emberész elgondolja.¹

Az empirikus bölcelet lemond az abszolút igazság elérésének eszményéről. »Hol található az meg ezen holdvilágos és álmokkal átszótt földtekén?« Megszólalt-e valamely harang bűvös hangja fülünkben, mikor az igazságra rányitottunk?² Nem látjuk-e ellenkezőleg, hogy sohasem vagyunk készen igazságainkkal?

¹ I. m. bevezetőjében.

² I. m. első értekezésében.

Honnan van mégis az emberben az a nyugtalanság és idegesség, hogy folyton épít és rombol, összetesz és szétbont? James ezt is a mi idegrendszerünkben magyarázza meg! Olykor idegeink kifáradnak a soknak, a káosznak, a zűrzavarnak szemléletében és édes érzéssel telünk el, ha a sokféleségben egységet, a változatosságban hasonlóságot fedezünk fel. S ez az édes érzés, amely az összhang láttára eltölt bennünket, az észszerűségnek érzelve, mely annál intenzívebb, minél pontosabb összefüggést találunk a világban és minél összhangzóbb rendszerbe illeszthetünk be mindent.

De ez az érzelm is hamar betölti lelkünket s akkor megint kilépünk a rendszerből és megint csak mindennek egyéni értékét és becsét mérlegeljük, megint empiristák vagyunk. Egyszerűsítés és világosság, összefoglalás és édes megkülönböztetés a lélek váltakozó igénye.

Hogyha azonban ezen általánosításnak értékét keressük, meglepő eredményre jutunk. Minden általánosítás az eleven élet egyéni színeit elejti és csak a közösek emeli ki. Ez pedig az életnek megrövidítése, az eleven valóságnak szűk látókörű szemlélete. Es ez az oka, hogy a bölcséleti rendszerek oly kevés népszerűséggel bírnak. Mert minket nem az értelem művészetével megszerkesztett élet, hanem az eleven élet érdekel! Nem az erkölcsi szabályok nyúlnak be életünkbe, hanem az erkölcsös egyéniségek. Nem az esztétikai elméletek teremtik az ízlést, hanem az igazi művészet nyomán fakad az ízlés.¹

Szürke minden elmélet, barátom,

De zöld az élet aranyfája. (Goethe).

Semmiféle másolás sem pótolja az élet teljét. Semmiféle kivonat nem felelteti el a lét gazdagságával behintett világot. Ha nem tudod egységbe foglalni a külső, a tapasztalati világot, még kevésbé a lelki, a vallásos életet. Itt nyílnak csak csodálatos életszínek! Itt szólalnak meg csak bámulatos nyelvek. A vallásos zseninek, csakúgy mint a művészeknek, megvan a maga kifejezése, arca, hangja, művei. Mindnyájan

¹ I. m. harmadik értekezése.

természetünkben hordjuk a képességet, hogy Istennel kapcsolatba lépjünk, kegyelmes kiáradását megsejtsük, de mégsem mindnyájan nyerjük el ezt a megszentelő pillanatot. Rá sem nyitunk szívünk ez érző száaira! Nem is lessük el Istennek érintését. A vallásos zseni életéből nagy rímben csendül ki ez a titokzatos összeköttetés, Istennel való benső kapcsolat és kinyílnak a mi szemünk is saját képességeink és erőink számára.

Mennyi lélek élt éjjeli, vak életet a kegyelemmel szemben, míg végre fölismerte önönmagát, rájött lelkének igényére; az Istennel való szentelő élet szükségességére. James annyira a való élet látása alatt áll, hogy a vallásosságot is csak ebben az Istennel való köz vetetlen élésben látja. Amennyi az élet, annyi a valóság! És amennyi a valóság, annyi az igazság! A vallás csak annyit ér, amennyi életet teremt! Nem a hit a vallásnak mérője, hanem a belőle fakadó cselekvés! Cselekedjél és vallásos vagy! A pragma, az akció és nem az elmélet méri föl a vallás értékét!

Minden elő van hát készítve James lelkében a pragmatizmus számára. Megtalálta már a szót is a »Vallásos tapasztalatok« gyűjtése közben, gondolataival felmérte a szó jelentőségét, útmutató szerepét, a tudományokhoz való viszonyát. Látta az új szimbólum ismeretelméleti hatását az igazság kérdésének megfejtésére. Érezte annak szerepét a metafizika területén is.

A lét minden eleme – úgy látja – benső eleven összefüggésben van egymással és mint hatalmas eleven folyam hömpölyög a távoli jövő ismeretlen céljai felé. Az értelem fénysugara elcsúszik e folyam fölött, de csak csúszik, át nem világít rajta. Hogy nyúljak tehát hozzá? Mily értelmi fogalmakkal? Az akaratnak kell fellángolnia! Be kell vágnia, szét kell hasítania ezt a folyamot! Működtetni, dolgoztatni kell. Célok szolgálatába kell beállítani és amennyire beválik sejtésünk, amennyire engedelmeskedik, annyi igazságot, tanúságot árul el. Mi tehát az igazság forrása? Az akarat! Mi az igazság célja? A tett, a siker! És amennyi a siker, annyi az igazság. Mi a tudomány? x4z akarat diadalmas útjának ismer-

tetése. Igazság, tudomány az akarat céljainak és érdekeinek szolgál.¹ Nem azért tudunk, hogy tudjunk, hanem hogy cselekedjünk. Nem azért tudunk, mert megismerés a célunk, hanem azért tudunk, mert merni bátrak voltunk. Es miért mertünk? Mert összetett és gazdag egyéniségünk, ösztönös és képességekkel felruházott természetünk kivirágozni és gyümölcsözni akar. Minden kultúrának alapja *mi* vagyunk; a mi művelődési, erkölcsi és érzelmi csirákkal dúsan felékesített természetünk, amely akaratunkat, értelmünket a maga céljainak megvalósítására kifejleszti és működteti, összes képességeink a lényünkéből felbugyogó célszerűségnek eszközei és szolgálói. Észrevesszük-e, hogy a pragmatizmusnak lendítő ereje a fejlődés gondolata?

Mi tehát a pragmatizmus? kérdi James a *Pragmatisme* című művében. Egyrészt – feleli – új módszer; másrészt pedig az igazság keletkezésének története.

Mint új módszer a pragmatizmus az elvont igazságok tárgyi értékét azon haszon szerint értékeli, amelyet azok a mindennapi élet számára nyújtanak. Mint az igazság története pedig azt akarja bizonyítani, hogy minden emberi igazság az életnek igényeiből, követelményeiből nő ki és addig érvényes, amíg az életnek rá szüksége van, amíg az hasznot hoz. *Ime Darwin »adoptatiója« az ismeretelméletben.*

A pragmatizmus tehát Ítéleteink igazságát a gyakorlati haszon mértékével igyekszik felmérni. Lássunk egy példát! Ha két Ítélet látszólag egyformán értékes, akkor azt kell kérdeznem, melyik válik inkább javamra?² Mily cselekvést vált ki az egyik és milyent a másik? Mily lendületet ad az egyik és milyent a másik? A pragmatista szemében pl. ilyen szavak: »Isten«, »anyag«, »értelem«, »abszolút«, »energia«, magukban még semmit sem jelentenek. Megkísérli tehát, mily kamatot hoznak a gyakorlati életben, ha szerintük cselekszik. A pragmatizmus így – úgy látszik – elveszi az

¹ Eme gondolatok csirái már a Will to Believe harmadik értekezésében el vannak hintve.

² A második előadásban: Mit akar a pragmatizmus?

elméletek elvontságát, merevségét és rugalmasakká teszi azokat. Az elméletek *szerszámokká* válnak. Az elméleteknek az lesz a céljuk, hogy a múltnak eredményeit összefoglalják és új sikerekhez vezessenek. Azért erőnek, *gyakorlati haszonnak* kell bennük rejleni.

A pragmatizmus tehát az igazság kiválasztásának vezető szempontja. Ha ugyanis egy gondolat nem csiraképes, illetve nem termőképes, akkor annak nincs is semmi értelme. Ha pedig két ellentétes gondolatunk van és egyikből sem tudunk semmi hasznot kihozni, akkor fölösleges affölött vitatkozni, melyik igaz? A gyakorlati élet számára egyik sem jelent semmit! »Mennyi fölösleges vitának vetünk véget, – mondja James – ha a bölcselők veszekedését ezen próbakönek tesszük ki.«

De ha az igazság célja a haszon, akkor az igazság mivoltát is a hasznossági elv dönti el. A haszon az igazságnak nemcsak célja, hanem lényeges jegye is. Igaz az, ami az életet bővíti és gazdagítja. Ami bennünket a létért való küzdelemben felfegyverez és bátorságunkat gyarapítja.

A pragmatizmus tehát szakít az igazság mibenlétéről és benső természetéről szóló régi fölfogásunkkal. Az iskolás fölfogás szerint gondolataink akkor igazak, ha a tárggyal megegyeznek, ha gondolataink tartalma felméri a tárgy lényegét. A pragmatizmus ezt a nézetet nem ismeri el. A pragmatizmus az igazat a haszonnal, a jóval azonosítja. A gyakorlati érdeket, a hasznosságot teszi az igazság lényegévé. Igazság a pragmatista szemében faji fogalom, amely a különböző fíradozások értékét a tapasztalat számára felraktározza. Vagy más szavakkal: igaz az, ami az elméleti meggyőződés, mezején is bizonyos okokból *jónak* látszik.

Önzetlen, a pusztá elmélet terén mozgó igazságnak James rendszerében nincs helye. »Minden igazság emberi szükségletek kiegészítésére szolgál.« Az igazságnak nem az a célja, hogy összhangot teremtsen a gondolat és valóság között, hanem hogy az eleven életbe lépjen, szerepet játsszék és hasznot hozzon.¹

¹ A hatodik előadás: A pragmatizmus igazságfogalma.

De hát akkor »mi az igazságnak készértéke? Mit nyerünk, ha mi azt aprópénzzé felváltjuk?« Igaz képzetek azok, amelyeket mi mindig folyósíthatunk, érvényesíthetünk és igazolhatunk. Az igazság nem állapot (statikus), hanem valóságos esemény. A képzet nem igaz, hanem igaz *lesz*, ha az események igazolják. Az igazság érvénye maga az érvényesülés folyamata.

James biológiai, élettani alapon is iparkodik ezt megmagyarázni. »Mi a valóság világában élünk, amely számunkra végtelenül hasznos és végtelenül káros lehet. Oly gondolatok, amelyek megmondják, mit várhatunk, érvényesek és egyúttal igaz gondolatok. Legfőbb kötelességünk ilyen gondolatok után törekedni. Az igazság birtoklásának tehát semmiesetre sincs öncélja; a cél életszükségleteink kielégítése. Sohasem választottuk volna ki az igaz képzeteket a többiek közül, ha kezdettől fogva nem lettek volna hasznosak«. »Az egészséges emberi ész előtt valamely tudatállapot igazsága ennek a tudatállapotnak oly támogatása és vezetése, amely fáradtságra érdemes«, és kifizeti magát.

A hasznos képzetek tehát gyakorlati értékkel bírnak és tárgyaik is mindig gyakorlati fontosságúak. Azért szükséges e tárgyakra vonatkozó ítéleteket, igazságokat felhalmozni és megőrizni. Ha azután valamely dolog az életben megismétlődik, akkor a rája vonatkozó képzeteink is beigazolódnak. Az igazság tehát ez esetben is a beigazolás.

Minden igazság ily *hitelből* él. Gondolataink, meggyőződéseink addig érvényesek, amíg nekik semmi sem mond ellent; ép úgy mint a papírpénz is csak addig ér, amíg érvényességét mindenki elfogadja. »Önök tölem, én pedig mástól fogadok el beigazolást. Mi egymás között igazságainkkal közlekedünk. De meggyőződéseink felső épületének összes pilléreit oly tételek képezik, amelyeket valaki szemlélhetőleg bebizonyított.«

A közmegegyezés is hasznos vezetés és eligazítás a valóság világában. Ezen értékes eligazítás teszi lehetővé, hogy mi a valósággal köz vetetlen és hathatós érintkezésbe lépjünk

és így jobban is dolgozhatunk, mint ha enélkül szűkölködnénk.

De mi ez a valóság? Először is a konkrét tények összessége. Ennek alkotórészei pedig az érzéki észrevéések, amelyeket valami belőlünk csodálatosan kikényszerít. Az érzéki észrevéés képezi meggyőződéseink pilléreit. Az érzéki észrevéések adják a nyers tapasztalati világot. Ez a tapasztalás még nincs kikészítve, elosztályozva, értékük szerint fémjelezve. Erre szolgálnak képzeink, nézeteink, fogalmaink és fogalomrendszereink.

Ezek a fogalmak és ezeknek egymáshoz való viszonyaik, amelyeket mi intuitíve megismerünk, alkotják a valóságnak második osztályát. Ide tartoznak még az alapelvek, a meghatározások is. Mindezeknek tárgyai gondolatbeli tárgyak; viszonyaik első tekintetre felismerhetők és semmi szemléleti igazolásra nem szorulnak. Hogy $1+1=2$; hogy a fehér kevésbé különbözik a szürkétől mint a feketétől; hogy az okot követi az okozat, mindezeket a tételeket kiki belátja és azonnal igaznak tartja. Ezekről áll a tétel: ami egyszer igaz, mindig igaz. Az elvonások világában az igazság örök. De ezek a képzetek vagy igazságok nem képeznek tudatunkban egészen különálló világot. Ezeknek is van tárgyi világgal érintkező alapjuk; ezek sem egészen alanyiak.¹

A valóság harmadik osztályát régi igazságaink képezik. A pragmatizmus megértésénél ezeket különösen szem előtt kell tartanunk, mert főképp ezek elmellőzése – mondja James – idézte elő a legkíméletlenebb kritikát a pragmatizmus ellen.²

A mi szellemi világunk folyton bővül, gazdagodik. De ez a gyarapodás nem történik úgy, hogy az új igazság egyszerűen a régi mellé helyezkedik. Akkor nem volna semmi szerves összefüggés a múlt és a jelen, képzetek, fogalmak között. Gondolatainknak' érése másképp megy végbe. Először az új igazságnak alkalmazkodnia kell a régihez! Hozzája

¹ Ezek a gondolatok a második előadásban vannak kipontozva.

² U. o.

kell simulnia. Az érintkező pontnak létre kell jönnie. Titkos célunk, hogy ezen egybeolvadás a legkisebb zavarral és a legsimább folytonossággal menjen végbe. Másrészt a régi igazság sem marad meg a maga merevségében! Ellágyul, alakíthatóvá finomul, hogy az újjal kapcsolatba jöhessen. Szóval a régi értékek átértékeltenek és úgy tűnek föl, mint sokkal tágabb elveknek egyes esetei. Az igazság felgombolyítása tehát így megy végbe: a tényekből elméleteket szövünk ki, ezeket megint a tényekhez alkalmazzuk, hogy új eseteket fűzhessünk hozzájuk a tapasztalat világából. Ezek az új tények megint új igazságokat szolgáltatnak; az új igazságok viszont új adatokat ölelnek föl és így megy ez a végtelenségig.

Az igazság és tények kölcsönös szemlélete nyújtja az elméleteket, amelyek sok-sok egyes jelenséget foglalnak össze. De az elméletek is csak hasznos eszközök, melyek a gondolatokat és tényeket összekapcsolják. Az elmélet rövidített írás, amelyben a természetre vonatkozó gondolatainkat megrögzítjük. Emberi nyelv az, amellyel magunkat tájékoztatjuk. Ez a nyelv többnyire alanyi föltételektől függ és egy és ugyanezen nyelv keretén belül sokféle dialektus is lehet. Az elméletek kiépítésénél is nagy szabadsággal járhatunk el és sokféle dialektusban gondolhatjuk el ugyanazon valóságot.

A valóság földolgozása bizonyos törzsfogalmak, kategóriák szerint történik. Ezeket is pótolhatjuk, ezek helyébe is másat tehetünk és az új törzsfogalmak is ép oly alkalmasak lennének tapasztalataink feldolgozására, mint a mostaniak.¹ A valóság maga néma. Mi beszélünk a valóság helyett.²

De talán vannak apriori törzsfogalmaink, mint az okság és a substantialitas, amelyek tapasztalatainknak általános érvényű elemei és arra vannak hivatva, hogy egységes tapasztalatot lehetővé tegyenek? James elismeri, hogy

¹ Az ötödik előadásban.

² Hetedik előadásban.

egészséges emberi értelmünk fel van fegyverezve ily egységesítő törzsfogalmakkal, de azok eredetét másképp magyarázza. Azok nem aprioriak, hanem az ember történelmi életének folyamán fejlődtek ki. Alapvető gondolkodásmódszereink még legrégebb őseinknek felfedezései és érvényességüket az összes fejlődési fokokon át megtartották.¹ Emberi föltalálás eredményei, amelyek a gyakorlatban győzelmesen beváltak. De ha a gyakorlati élet talajáról kiemeljük azokat, nem tudjuk, mily határok között érvényesek.

A peripatetikus iskola megpróbálta a kategóriákat végérvényesen leszögezni, megmerevíteni és rendszerbe foglalni. De a kritikai gondolkodás és a modern természetszemlélet feloldotta bilincseikből a fogalmakat. Atom, aether, magnetikus mezők stb. léptek nyomukba. De ezekben sem bízunk, mert mindezek az eleven valóságnak rövidített lelki képletei. Számolhatunk velük, eredményt is nyújtanak, de végleg ne kössük le magunkat hozzájuk.

Emberi indokokból állítunk fel kérdéseket és emberi igényeinknek felelnek meg azok. A mindenség rendkívül rugalmas, alkalmazkodó, alaktalan anyag, amelyből mindent csinálhatunk. Hamis és igaz ítéleteink alanyát mi teremtjük és mi teremtjük az állítmányt is. Az ember mindennek a mértéke, sőt teremtője. A világ még befejezetlen, ki nem forrott, ki nem fejlődött. Az ember teremtő erővel rendelkezik és segíti a világot új értékek létrehozásában. Mi teremtők vagyunk úgy ismereteinkben, mint cselekvésünkben. A világ az ő alakját tőlünk várja.

Ezek a gondolatok azonban már a metafizikába csendülnek be.

A pragmatizmus bírálata.

James ismeretelmélete szorosan összefügg azokkal a tanulmányokkal, amelyeket a fejlődéstan, a lelki élet, a vallásos tapasztalatok körében végzett. A fejlődéstan a minden-

¹ Az ötödik előadás: A pragmatizmus és az egészséges emberi értelem.

séget az örök mozgalmasság, a szüntelen alaköltés pazar színeiben mutatja be. A lelki élet tanulmányozása képet nyújtott a lélek mélységeiben végbemenő folyamatokról, az élmények szakadatlan, láncolatossá válásáról, a képzetek, fogalmak, ítéletek, érzelmek, akarattünetek elrejtéséről. A vallásos élet a lélek lényegét új erők felbukkanásában szemlélteti, látóhatárát kiszélesíti és érzi, hogy ott az elérhetetlen mélységekben új világ, szebb és nagyobb élet lüktet, amelynek érintései a lélekben látásokat, vágyakat, tetteket fakasztanak. Mindezeket James leírta, elbeszélte, felületképeket, síkrajzokat adott róluk.

De eljött az idő, mikor a bölcselő Jamest nemcsak elillanó árnyak vértelen körvonalai érdekelték, hanem felmerült előtte a kérdés is, mi ezeknek az élményeknek magja, gyakorlati értéke. Érezte, hogy képzet, fogalom, ítélet, igazság, elmélet, tudomány magasabb igénnyel lépnek elénk és kérdést intéznek a bölcselőhöz: Mit tartasz felőlünk? Mi a mi belső lényegünk? Mi a mi értékünk?

Itt már szint kell vallanunk és itt a feleletből kitűnik, meg tudunk-e maradni a szemléletnek és kutatásnak tárgyias talaján, vagy tisztán alanyi álláspontra helyezkedünk?

Valóban James gondolkodása nem ment az alanyi elemektől, mikor ismeretelméletét feltárja. A helyes logika a képzet, fogalom, ítélet, tudomány kérdéseit úgy oldja meg, hogy a lelki élet e sajátos tényeit benső mivoltukban, tervrajzukban, összeállításukban, saját belső értékeiben vizsgálja. James ellenben ép ezt az alapvető szemléleti és kutatási módot elejti és a fejlődés szemüvegén keresztül, mint egyszerű *élményeket* vizsgálja. Más pedig az élmény *eredete* és más az élmény *értéke*. Más az élmény mint jelenség és más mint lelki alakulat! Az a misztikus életlendület, amely James képzeletében mindent forgat, átalakít és mivoltában egyre elváltoztat, kavargat, forgatja a logikai fogalmakat is úgy, hogy azok is mind egyre változnak, semmi benső állandósággal, kész értékkel nem bírnak. A világot azonban nemcsak dinamikusan, hanem statikusan is kell szemlélnünk.

A másik idegen szín, amely James bíráló tekintetét meg-

zavarta, az idealizmusból szövédik ki. Mi az, ami öntudatunk számára adva van? kérdezte már Berkeley? És az angol püspök ráfelelte: esse percipi. A világ az én képzetem. Lelki életemben a tárgy és az alany egy. Az eszme és a tárgy^ képzeteimben egységet alkotnak. Milyen a külső világ, azt én csak képzeteimből tudom! De képzeteim alanyiak, tehát a rajtuk felépülő egész szellemi élet is alanyi.

De ha így van a dolog, ha soha önmagamból ki nem mehetek, mert mindig csak képzeteim körében mozgok, hogyan beszélhetek igazságról, tudományról, fogalmak értékéről? Mikép őrzőm ellen képzeteim erejét és értékét? Mint próbáljam ki gondolataim teherviselő képességét? Jamesnek itt támad a gondolata: minden képzet, fogalom, ítélet annyit ér, amennyi Ígéretet, reményt bevált. Mert minden lelki elem jelent, ígér valamit. Beváltja ígéretét? Kifizeti magát? Akkor számomra az igaz. Igazság nem képzeteimnek a tárggyal való összhangzása. Nem is lehet az, hiszen a tárgyat mi nem is ismerjük magában. Nem tudjuk, milyen az? Igaz az, ami beigazolódik vagy beigazult. Ez a beigazolódás pedig annyit jelent, mint kihatás, működés, siker, haszon és nem annyit, mintha a valóság alakjával, színével, hatásával hozzám szólna és én annak szavait megérteném. A valóság magában véve alakatlan, de azzá válik, amit belőle csinálok. A világ tele van alaköltési képességgel. Mi öntjük tehát formába, mi adunk neki értelmet és valóságot. Bennünk fakadnak föl az élet hangjai, alakjai és ösztönzései, hogy tegyünk, működünk kifelé, s ha az eszme ígérete testet ölt, ha életünket a valósághoz alkalmazza és hasznot hoz, akkor az igazság feltárul előttünk. Az igazság mint siker, felelet az eszme kérdésére.

Lehet-e e szemléletmóddal megegyeznünk? Bizony nagy távolságok választanak el bennünket James nézőpontjától. Nem fogadhatjuk el sem a fejlődéseméletnek oly költőies alakját, sem az egyéni teremtésnek azt a végtelenig kifeszülő erejét, amelyet James az embernek tulajdonít. A természetben sem látunk alakatlan anyagot. A világ sem kifejezés nélküli agyagtömb, amelyből a cserepes alkot

mindent a maga tehetsége szerint. Beszédes, dallamos, kifejező nyelven szól hozzánk minden és mi a világ dalát boldog öntudatunkba hozzuk, megértjük. A létnek és az életnek elillanó (dinamikus) szemlélete mellett az állandóság beállításának is van jogosultsága, mert célok, tervrajzok keretében pereg a mindenség élete.

James mozgófényképes világszemlélete csak olyan túlság, mint az abszolút bölcsekedés megmerevedett elmékedései a nyugalom örökkévalóságáról. A különbség csak az, hogy az egyik az örök változásból, és a járulékok mozgalmasságából nem képes levezetni az élet és a lét állandó elemeit; a másik pedig az abszolútnak, a föltétlennek mozdulatlanságából nem tudja megérteni az egyéni alaköltések, jellegek lehetőségét. Mind a két bölcselet túlzás. A helyes szemlélet az állandóságot a változással, a fejlődést a benső törvényszerűséggel; a létet a keletkezéssel szövi össze. A világ rugalmas, tevékeny, önmagukat megvalósító benső ösztönzések élete, amelyek azonban benső mivoltuknak, a maguk természetének megfelelőleg alakulnak ki.

Az élet, a történelem ezen állandó és változó erők működésének, összefonódásának eredménye.

A görög bölcseletben, Aristoteles oldotta meg a fizikai világra nézve azt a nagy ellentétet, amely az örökkévaló állandóság (eleaiak) és a szakadatlan folyamatosság, történeti elváltozás (Herakleitos) szemlélete között elterült. Ő a platói formákat, az állandóságnak elvét az anyagnak belső alakító, kiképző erejévé tette és az anyagot az alaköltés, a célbaszökés tulajdonságával ruházta föl. Az anyag másszóval abban a célban, alakban virágozik ki, amelyre a benne levő alak képesíti. Az egész világfolyamat is alaköltés, benső képességeinek kivirágzása, benső szándékainak feltörekvése.

Amit tehát mi örök keletkezésnek látunk, az egy állandó tervrajznak belső érése. Amit pedig *állandóságnak* látunk, az szakadatlanul megvalósítja magát, így kapcsolódik össze a világban az egység (állandóság) és sokaság (keletkezés). Es ez a belső összefűződés teszi lehetővé a megismerést is. Ha a világ föltétlen egység volna, nem tudnók megmagya-

rázni a szakadatlan nézeteltérést. De ha csupa változás volna, nem lehetne elgondolni megint a megegyezést. Világos tehát, hogy amint a létben, úgy a gondolkodásban is az állandóság és lelki fejlődés egybeszővődnek! Megismerhetünk és megismerésben bővíthetünk. Az abszolút értékű megismerés, amely fölényesen leszólja a küzködő, a vívódó, a folyton tanuló, önmagát folyton javító és kiigazító szellemeket, csak oly túlzás, mint ellenlábás állítása: nincs semmi biztos megismerés, mert nincs állandóság, nincs két azonos világpillanat. Akik az örök keletkezésre esküsznek, azok előtt rámutatunk a mechanikus berendezésében, törvényeiben, alkotmányában a szemléletünk előtt mindig ugyanazon világépületre. Pythagoras, Archimedesz törvényei, a hő, a fény, a villamosság törvényei állandó tételek. Viszont, akik minden érést, ismeretfejlődést eleve kizárnak és a lét gazdag valóságát örök érvényű, változhatatlan tézisekbe akarják bezárni, és ott azt fogva tartani, azok előtt hivatkozunk a tudományos történetre, az önmagát folyton javító emberi megismerésre. Hivatkozunk arra, hogy a világban nincs minden oly befejezetten adva, mint az élet körforgása, vagy a csillagok járása, hanem főleg az emberi szellem alkotóképessége törvényekben ki nem fejezhető képződést, életet mutat, amelyet egyéni elváltozásai folytán csak nagy körvonalakban lehet szabály, tétel alá foglalni. A szellemi tudományoknak szellemi törvényszerűsége különbözik a fizikai világ fizikai törvényeitől, bár mind a kettőnek vannak úgy állandó, mint elváltozó tényezői és sem az első, sem főleg a második nem csúszik ki a logikai megismerés alól.

Szóval az alanyias gondolkodású szofistákkal szemben valljuk az állandóságot; a mindent megmerevítő abszolutistákkal szemben az életgazdaságot.

A keresztény bölcelet mindig helyes úton járt úgy világnézetében, mint a világ megismerésének tanításában. A keresztény bölcselők le nem tértek a klasszikus gondolkodók útjáról.

A keresztény bölcelet a lelket oly képességekkel ruházta fel, amelyek alkalmasak az anyagvilág változásainak meg-

értésére; az anyagot pedig úgy elfinomította, hogy az hajlékonyá vált a lélek érintéseinek átvitelére és közlésére. E bölcs mérséklet megóvta attól, hogy akár a lelket anyaggá, akár az anyagot lélekké faragja. A lélek és az anyag benső egymásra való utaltságuk mellett is megtartották önálló természetüket és hivatásukat, önálló működési körüket. A természetben szüntelenül tapasztaljuk az elemek vegyülését és ismerjük a vegyületek tulajdonságait is, de azért azt is tudjuk, hogy a szabadon létező elemek természetükre, hatásaikra nézve egymástól különböznek. A lélek és anyag is belső egységbe olvadnak, de tudjuk, hogy az anyag érzékszervekkel fegyverzi föl a lelket, a lélek pedig átlelkesíti az érzékszerveket. Érzékszerveink közlik a külső világ hatásait és átadják egyúttal a lélek szándékait. A külső világ némasága a lélekben szólal meg; a lélek belső látása pedig a külső világban nyer megérezkítést.

A lélek, az elfinomult anyag és a jelenségek anyagi világa még bensőbb harmóniában, szorosabb egymásrautaltságban és életközösségekben állnak elénk, ha arra gondolunk, hogy mindezek az életformák, viszonylagos értékek és különbözőségek mögött van az örök lét, a tiszta egység, a Föltétel, az Isten mint értelem és mint a teremtő és végtelen alkotó szeretet. Az ő meglátására leesik szemünkről a Maia leple és az eredet egységében látjuk a különféleséget; a végtelen értelem és szeretet megnyilvánulásában mindennek értelmét és sajátos célját; a közös forrás és származás dacára is az egyedesítés természetszerűségét.

A világ látszólagos ellentmondásai csak a tér- és időbeli szemlélet keretében merülnek fel. Mihelyt azonban a tér és idő mögé tekintünk, azok eloszlanak.

Ezen szempontból következik, hogy a világon mindennek van benső értéke és célja és nem mi vagyunk a jelenségek mértéke. A célokat, az értékeket, bármily alkotó elmék legyünk, nem mi tűzzük a világ elé. Mi csak öntudatunkra hozzuk a világ titkait, rejtett életét, néma pályafutását. Nagyon öntelt és fölötte elvakult lélek mondhatja csak: én vagyok a dolgok mértéke. Tudom, hogy ezt a tételt

egyedül az ember foglalhatja így szavakba. De az állatvilág is nem úgy él-e, mint ha ő volna a világegyetem eg³Tedüli birtokosa és haszonélvezője? És egy felsőbb szellemi lét, amelyen James is eltűnődik, nem mondhatja-e el még nagyobb joggal, hogy ő a dolgok mértéke. És egyiknek sem lesz igaza! Ha a tér- és időbeli szemlélet fölé helyezkedünk, látjuk, hogy mindennek saját berendezése, fölépülése, tehát maga célja és maga igazsága van, amely tőlem független.

A helyes tapasztalati elmélkedés tehát elveti azt a kiindulást, hogy mindent ego-centrikus, saját egyéni beállításunk szempontjából nézzünk. Mindennek a maga célját, a maga berendezését, a maga természetét, a maga rátermettségét kell nézni, felismerni és tudatunkra hozni. Mindenben van érték, élet, törekvés, és ezek mind együttvéve: természet, rátermettség, érték, törekvés adják a világ igazságát. A lét és igazság *tárgyi* értelemben azonos fogalmak. Mert minden lét meghatározott céllal, hivatással, erőmennyiséggel megalapozott valóság, csak úgy, mint én is igazság vagyok. Köztem és a külső világ között az a különbség, hogy létem igazsága javarészt öntudatomba jön és tudatossá teszem erőimnek, képességeimnek benső szándékát s vagy szerintük, vagy ellenük élek. Az öntudatlan világot ellenben a maga benső mivolta önmagára elmélés nélkül életi le. Bennem a tárgyi igazság alanyi képzetekbe, fogalmakba öltözködik és ráismerek nemcsak magam, hanem önmagam megismerésének segítségével a jelenségek minőségének igazságára is.

A lét tehát több, mint én vagyok, több, mint a mi képzeink, több, mint a mi haszonkeresésünk. Az igazság is több, mint a mi haszonhajhászásunk kielégítése, vagy sikerünk összessége. Pedig a pragmatizmus, a humanizmus ezeket tagadják. Céllá teszik az emberi élet leghétköznapiasabb foglalkozását, a haszonkeresést. Igazsággá kiáltják ki a verejtékkel dolgozó ember munkáját, a sikert. Életünk vezető szempontjául állítják ezt a legkevésbé ideális törekvést és elfordítják figyelmünket az önzetlen céloktól.

Hát valóban nem volna a léleknek más berendezése,

mint sikermegérzés? Valóban nincs a világban több képesség, mint haszonhozam? Nincs más célja szellemi, erkölcsi életünknek, mint haszonkielégítés?

A pragmatizmus azt feleli: szellemünk a haszonkeresésben finomult ki!

Ez tévedés! Lelkünk a maga alkotásában olyan, hogy a hasznot is látja. De nemcsak a hasznot! És nem is a haszon tette azzá, ami! Létezése első pillanatától fogva volt belső alakja és gazdag rátermettsége. A létezés milyensége és a lét egy! A lélek sohasem lehetett amorf, alakatlan. Alakkal bíró valóság az, és alakja szerint felismer, alakít, vezet, él.

És milyen az alakja? Erre másképp felel a pragmatizmus és másképp felelünk mi, bár mind a ketten introspektió, önmagunk működésének megfigyelése után adunk választ. A pragmatizmus csak élményfolyamot lát önmagában; képzetet, fogalmat, érzelmet, akaratot, amelyek mind szakadatlan változásban iramlanak tova. Visszaható (reakció) szerkezetet lát bennünk, amely a világnak ránk való hatására felel. Mindent élmény alakjában lát és semminek benső értékét nem mérlegeli. Mindent vetítve szemlél, de a vetületet magát nem elemzi. Így azután ép az élmények milyenségét és belső természetét nem figyeli meg.

Nálunk az élményszemlélet másodrangú. Mi elsősorban a lelki életet önmagában, csak azután vizsgáljuk működésében. Első pillantásunk nyugvó, statikus; a másik mozgó, dinamikus. És az első tény számunkra nem csak valamely élménynek a szemlélete, hanem maga a megismerés. Ismerék, ez a legközvetlenebb lelki tény és ezen nyugszik a másik: az okoskodás.

A léleknek, mielőtt *élményt lát*, egyáltalán *látnia* kell. Ez a látás pedig az ismerés felébredése. Az ismerésen pedig pihen az okoskodó képesség. Vannak igazságok, amelyeket a lélek egyszerűen lát, azért, mert értelmes természetű. Ha elvitatjuk ezt a képességét, lerontjuk természetét. Az intuitió, a léleknek szabad megismerő képessége, megelőző minden okoskodást. Ez a világos meglátás az alapja minden okoskodásnak, fürkésző kutatásnak. Nélküle a lélek tehetet-

len és halott. Annyira hozzátartozik a lélek lényegéhez, hogy Descartes a gondolatot és a lelket azonosítja. A lélek – mondotta – a gondolat.

Minden léleknek alaprajza tehát a látás, bizonyos igazságoknak okoskodás nélküli belátása. Ilyen igazságok: 1. az összes értelmi axiómák. PL az egész nagyobb, mint bármelyik része. Egy dolog egyazon időben vagy létezik, vagy nem létezik. Ha két mennyiség egy harmadikkal egyenlő, azok egymás között is egyenlők. 2. Világos szemléleteink körébe tartoznak benső világunknak összes tényei: a megismerés, az akarat, az érzés, a gyönyör, a fájdalom. 3. Intuíciónk körébe tartoznak mindazon ismeretek, amelyeket állandó, világos és egyhangú érzéklések nyújtanak, így: a fény, a mozgás, a testeknek tulajdonságai. Ezek képezik összes föltétlenül biztos igazságaink, közmeggyőződéseink alapját. Ezek a lélek világának alapkövei, kölcsönös megegyezésünk támaszai. Ezért nincs közöttünk bábeli nyelvzavar, mert tudásunk, meggyőződéseink egy mezőben összhangzanak. Természetünk belső ösztönzése ismerteti el azokat. Ezek összes szellemi, erkölcsi, társadalmi nézeteinknek archimédeszi pontjai.

Okosan kétségbe nem vonhatjuk ezen igazságok értékét, mivel akkor egyáltalán afölött is kételkednünk kellene, hogy kételkedünk-e valóban? Vagy[^] hogy létezőnk-e igazán? Vagy vannak-e érzékszerveink? Tagadnunk kellene saját létezésünket. De nem tagadnók mindezt, ha nem léteznénk, ha nem ismernénk, ha igazságot nem látnánk! Képességeink és ezek az első igazságok úgy tartoznak össze, mint az erő és a látás, a test és a kiterjedés.

A lélek ezen megismerő képességén és első belátásain, ismeretein épülnek föl összes ismereteink, különböző tudományaink és tudományágaink. Ezeken a területeken működik elemező, összetevő okoskodásunk. A lélek kilép önmagából és megragadni törekszik a jelenségeket, a tárgyakat. Itt van helye az igazságnak és a tévedésnek; a véleménymegegyezésnek és különbözésnek, a föltevéseknek és a bebizonyított tételeknek. »A vélemény a világ királynője«,

mondja a francia közmondás, és valóban minden tudomány nagymennyiségű véleménnyel dolgozik. Hisz a világ gazdag, sokoldalú, bámulatos erőhatású! Más-más oldalról nézve más és más képet, hatásokat, tulajdonságokat nyújt. Ezt mindenki belátja. Plasztikus is, alakítható is a világ. Ha más és más szándékkal, föltevással lépünk eléje, más és más eredményt is mutathat. Ezen nyugszik a kémiai elemzés, bizonyos elemeknek elszigetelése és olyan helyzetben való vizsgálata, amilyenben a természetben nem fordulnak elő. Ezt is elismerjük.

Mégis mindezeket a kísérleteket csak azért tehetjük meg, mert vannak biztos támpontjaink azon egyetemes igazságokban.

James is elismeri olykor ezen tárgyilagos igazságok létezését (Will to Believe), de hozzáteszi, hogy ezek csak az elvonások világában léteznek és a gyakorlati élethez nincs közük. Mi ezt tévedésnek tartjuk. A lélekben semmi sem pusztán elméleti és semmi sem kizárólag gyakorlati. A kettő között kölcsönhatások, egymásba való átmenetek vannak. A gondolatok mindannyian erők is, az erők pedig működnek. Az elvonások ugyanis a gyakorlati élet tanúságaiból szállnak föl; és hatásaikban megint csak a földre, erre a világra szállnak le. Az eleven élet rohamos változásainak pillérei ezek a világos igazságok.

Talán másképp áll a dolog a pusztán értékítéleteknél. Látszólag itt van igazán helye az akaratnak, az alanyi természet kívánságainak, a pusztán viszonylagosságának. Nem tagadhatjuk, hogy érzéseink, érzelmeink, akaratirányaink nagyon különböznek. Ahány fej, annyi az ízlés és ízlésítélet. De a tévedésnek is legtöbbször az ízlésbeli értékítéletek az okai.

Bármily véleménygazdagság legyen is azonban az értékítéletek mezején, mégis itt is találunk mi közös érintkezési, megegyezési pontokat, amelyek a föltétlen viszonylagosságot mérséklék. Érzéseinkben is vannak közös színek, akaratunkban is vannak közös indító okok, különben nem tudnánk egymás érzésére és akaratára hatni. Testi életünk

alaprajza és idegrendszerünk mindenkiben hasonló; a javak és veszélyek, amelyek életünket ápolják, illetőleg támadják, közösek; kell tehát lenni közös javalló, illetőleg elutasító ítéleteinknek az értékek körében is.

Mindaz, ami életünket szebbé, gazdagabbá teszi, jó; mindaz, ami lerontja, rossz. Ami kedvedre van, jó, ami ellekedve van, rossz. Amit magadnak nem kívánsz, ne tedd másnak; amit szeretsz, oszd meg mással. Véded a magadét? Becsüld meg a másét! Mindezek az értékítélet, az erkölcsi és az esztétikai világnak alapelvei.

A pragmatizmus erre, úgy látszik, könnyen válaszol / Igen, ezek erkölcsi életünk közös vonásai, de nem a hasznoknak útjait mutatják-e meg / Nem az élet keresi-e ezeket a pályákat, hogy szábadon, jókedvvel fejlődhessenek? Igaza van a pragmatizmusnak! Az erkölcsi élet legegységesebb törvényei védik magát az életet. Eletfontartó elemek ezek. De kizárólag az-e a célja az erkölcsi életnek, hogy nekünk hasznot hajtson? Az épület alapfalainak bizonyára hasznossági céljuk van, a rajta épülő ház is hasznos. De csak ez! Nem fejezünk-e ki építészetünkben többet, mint hasznot? Nem ragyogtatjuk-e rajta kultúránkat, életfelfogásunkat, szellemi életünk követelményeit? A stílek, díszítéseink, berendezéseink kifejezik az ember gondolatvilágát, életfelfogását, törekvéseit. A »szép« ember, az »erős« ember, a »lovag«, a »renaissance« embere, a barokk, a rokokó, a biedermeier stíl játszi felfogású embere kifejezi magát kőben, falon, képben, a tér kiképzésében, az ornamentikában. Hányszor lép háttérbe a haszon, az élet kényelmének keresése a történelem szellemének hatása alatt?

Az erkölcsi szabályok mindenesetre védik az egyént, a fajt; kifejlesztik a lappangó képességeket, de miután általános öntudatba jutottak és törvényerőre emelkedtek, bekapcsolódnak a szellem fejlődésének érdekeibe és tökéletesebb célokat szolgálnak. Sok erkölcsi felfogás kedvenc gondolatainknak sorsában osztozik. Elmúlnak, amint változnak eszményeink és törekvéseink is. Az élet folyása elsodorja a múlt értékeit itt is, ott is. Ezért úgy tűnik föl

a dolog, mintha minden elváltoznék még erkölcsi életünkben is. Ám ez csak látszat; erkölcsi világunk törzsfogalmi csak oly állandók, mint testi és szellemi életünk alappillérei.

A pragmatizmussal tehát csak részben egyezünk meg! Alap gondolataink teljesen különböznek egymástól! Mi a szellemi és erkölcsi világot nem semmiből származtatjuk, hanem bizonyos alaprajzzal, benső tervvel bíró valóságból, amely a törvényszerűségeknek és a kifejlődésnek gazdag lehetőségét hordozza magában. Amint nem lehetne sohasem fa, ha nem volna még, úgy a lelki életnek is megvan a sejtyszerű berendezése, csíráképessége és kifejlődési ösztönössége. De amint van a szellemi élet létezésének, működésének minimuma, ép úgy van maximuma is. Minden korlátolt és határok között mozog. Semmi erőinek korlátaikat át nem lépheti. A szellemi és erkölcsi élet is a maga körvonalain belül feslik, domborodik, virágzik, hervad és megint életre ébred, megint új alakban, új színekben mutatkozik be, de mindig benső tervszerűségéből, benső törvényszerűségéből, amely adva van, bontakozik ki.

Ismerjük a letűnt évezredek szellemi termékeit, ismerjük évezredek bölcséleti, vallási, erkölcsi, társadalmi, gazdasági felfogását, érezzük az idők patináját; látjuk a körülmények módosító hatását; másképp lélelzünk mi is abban a levegőben; de egyúttal a régi ember összes vágyaiban, törekvéseiben, küzdelmeiben, a megismerés szűk köréből az ismeretlen felé való kilendüléseiben a mi sorsunkat, a mi harcainkat, a mi eszményeinket ismerjük föl. Az életnek van külső színe és van benső tartalma, A külső folyton megújul, de a benső, az általános emberit, az örök emberit mutatja. Az ember a maga eszméjét törekszik szakadatlan testi-lelki harcban megvalósítani, több-kevesebb sikerrel célt is ér, de eszméjét túlhaladni, önmagából mást alkotni nem képes. A legszédítőbb haladásunk dacára is érezzük, hogy míg bizonyos pontokon folyvást előrehaladunk, termelünk, más területeken azonban az emberi szellem lángja már a lehető legmagasabbra csapott föl és önmaga remekét megismételni már nem is képes. A modern irodalom és művészet bizonyval

rossz néven veszi, ha legnagyobb erőfeszítéseit sem tudjuk úgy értékelni, mint Homérosz műveit, a világtörténelem nagy eposzait, a görög világ nagy drámáit és vígjátékait; a klasszikus világ ékesszólását; a kereszténység művészetének remekeit, Shakespeare drámáit. Spinoza, Novalis, Fichte, Schelling, Maeterlinck, Bergson sem képesek minden miszticismusuk dacára a keresztény közép- és újkor misztikus életének sem mélységét, sem magasságát elérni. Erkölcsi haladásunk minden bölcséleti támogatása mellett sem képes oly életet életbe hívni, mint a vallásos erkölctan. Sőt mennél finomabb, szétágazóbb erkölcsi műveket írunk, annál hitványabb életet élünk.

Ugyanez áll a fizikai világra is. Ha James és a modern misztikus fölfogás látása igaz volna, akkor a világ felszíne oly gyorsan változnék, amilyen gyorsan a föld a nap körül forog. Megengedjük, hogy életlendület dolgozik a mindenség méhében, de az élet, ha lendület is, lassan végzi munkáját. A világ élete hosszú, nincs szüksége gyorsan végezni munkáját; a mi életünk ellenben rövid és azért gyorsabban fejlődünk, módosulunk. Nem a világ változott szemmelláthatólag, hanem mi. Néhány év is mély nyomot hagy idegrendszerünkben; külsőnk megkeményedik, vonásaink merevekké válnak; érzéseink átalakulnak; vágyaink elmúlnak és ujaK jönnek; gondolkodásunk elveszíti élénkségét és nézeteinkben megcsontosodunk. Es mi másképp nézzük a tavaszt, a nyarat, az őszt, a telet. Másképp tekintünk gyermekekre ményink és bánatink tanyáira. Új hangulatokat fedezünk föl a napsugárban, a mezőn, az erdőben! Valóban ezeknek mi vagyunk az értékei. Impresszióink változnak és azt hisszük: a világ képe öltött új köntöst. Ezek a mi élményeink, röpke fodrai az elillanó élet perceinek. Hangulataink csalóka játékot űznek velünk és azt hisszük, a világban ment végbe elváltozás.

A fejlődésnek itt van helye. Önmagunk fölé kell helyezkednünk és át kell látnunk, hogy bennünk van elváltozás és hogy ezen elváltozást mi helytelenül a világra vetítjük. Helytelenül, mert sok tévedésnek leszünk áldozataivá!

Amint az ideges ember mindig másban keresi a hibát, ép úgy az impresszionista lélek is önmagán kívül látja az elváltozást, bár ő a mindig más! Rá kell arra is jönnünk, hogy az impresszionizmusnak rendkívül simulékony az ereje, és az irodalom, művészet, bölcsélet leginkább képes lelkünkbe besugározni és ítéleteinket, meggyőződéseinket megváltoztatni. Hangulatokon épül föl, a hangulat pedig egyrészt átragad, másrészt nézőpontjainkat és fogalmainkat is átalakítja.

Az impresszionizmus mindent érzésekre épít és végül egész szellemi életünket, a világról való képzeinket is magához hasonlóvá teszi és azt mondja: olyan a világ, amilyen én vagyok; fölösleges is az alanyi világon kívül tárgyt, a belső világon kívül külsőt is tekintetbe venni. Fölösleges rajtam kívül létező (transcendens) világról beszélni is. Az alanyi és a tárgyi világ a mi gondolkodásunkban, megfigyelésünkben összeesik.

Ez a csodálatos miszticizmus ele veszíti erejét, ha 'arra gondolunk, hogy a természettudományok mitsem építhetnek rája és minden erővel azon vannak, hogy a külvilágot ép ezen alanyi szemlélet fátyolaitól megszabadítsák. A fejlődélmélet pedig ép azon fáradozik, hogy az élőlények érzékszerveinek keletkezését és elfinomulását ép a külső világnak alakító, kifejlesztő befolyásából magyarázza.

A nagy mindenségben minden bizonyos rokonságban van egymással. Egy értelem, egy szeretet gondolt el mindent. Es amint mindent egy világ számára alkotott, ép úgy egymás iránt hajlékonysággal, fogékonysággal is fegyverzett föl! A legkülönbözőbb képességek is összhangba olvadnak és a világ harmóniájában egy-egy hangot képeznek. Plató, Lucretius, Malphigi, Swedenborg, Emerson vallották: tota in minimis existit natura. Mindenben van egység és az egységben mégis van sokaság. Az egység biztosítja a külső világ megismerhetőségét, a sokaság pedig a formagazdagságot, a különf éleséget, a megismerésnek tárgyait. Az egység adja Plato szájába a szavakat: a dolgok »megismerhetők, mert egytől eredvén minden, tehát egymásnak megfelelők«.

A sokaság pedig kifejleszti megismerőképeségünk erőit és a különbözőség iránt tájékoztat.

Az alanyi és a tárgyi világ kettészakítása tehát nem fölösleges, sőt szükséges. Ha nem azonosíthatjuk az idegmozgást a tudattal; az aetherrengést a látással; a fizikai okságot a lélektanival, akkor meg kell különböztetnünk a lelki világ törvényszerűségét és benső berendezését a fizikai, az anyagi világtól. Még tovább megyek! A kívülről ható benyomások, érzetek önállósága, azok szabályszerű ismétlődése és eltűnése; tőlünk függetlenül végbemenő elváltozásaik; a számos *különböző* jellemű és belvilágú embertársunk lelki világának, egyéniségének megismerése tagadhatatlanná tesz, hogy a világ több, mint alanyi érzeteink összessége. Akkor föl kell ismernünk, hogy a kívülről eredő és érzékeinket érő benyomások önállóak. Látnunk kell, mint tűnnek el és ismétlődnek szabályszerűen; mint változnak el anélkül, hogy változásaiknak okai lennének. És nem érezzük-e, hogy folyton más-más jellemű, egyéniségű emberekkel állunk szemben? Tagadhatatlan, hogy a világ nem alanyi érzeteink összessége, a világ több, mint a mi képzetünk.

Vessük el hát magunktól Berkeleynek ködsapkáját, amelytől nem vagyunk képesek látni, a nyers valóságot.

Van bizony annak tőlünk független, önálló élete, amelyet mi csak tudomásul veszünk. Van állandó magja, önönmagához való hűsége akkor is, ha mi hangulatainkban, élményeinkben megváltozunk. Pusztá változókból lírai költészetet zengünk, de nem alkotunk tudományt. Még a szellemi tudományok, a történelem és a társadalomtudomány is összeomolnak, ha bennük alanyi élményeink múltó felhőképeit szemléljük. A temperamentumos látásnak a képzelet világában, a művészetekben van helye. Ott jogosult kizárólagosan az individualizmus.

Hasítsuk hát ketté az anyagi és a szellemi világot. Két önálló, bár egymásra utalt valóságok azok. Ami a test javára szolgál, nevezzük azt – nem bánom – haszonnak; de ami a lélek javára szolgál, ami a lelket emeli, eszményisebb, nemesebb magaslatra emeli, az önzetlen vágyakból

fakad. A lélek vágya pedig az elmélyedés, a világ értelmének befogadása, a benne való nemes gyönyörködés. Minél tökéletesebben tárulnak föl előtte a lét titkai, annál világosabban látja a saját maga rendeltetését, erejét, célját, boldogságát. Ez természetesen jó, bonum, de nem haszon! A haszon üzleti fogalom! Üzleti nyelven beszél róla James is. Az utile az hasznos, de még nem okvetlenül jó, bonum. Sok hasznos nem jó, és sok jó nem hasznos, főleg az erkölcsi és a gyakorlati életben. Bonum et verum convertuntur, mondta az iskola is Sokratesszel. De sohasem állította, hogy a haszon és az igazság felcserélhetők.

James – mint láttuk – lélektanában a tudatnak jelentőségét helyesen fogta föl. Ha mindennek van célja: ^v a tudatnak is van. És mi más lehet természetszerűleg a tudat célja, mint a helyes gondolkodás és az igazság keresése. Jól látta ezt Pascal is, akinek tagadhatatlanul hatással kell lennie úgy Jamesre, mint Bergsonra, hogy az ember legnagyobb dicsősége a gondolkodás és legszebb célja a helyes gondolkodás. *Travaillons donc à bien penser.*¹ Ha a gondolkodás célja a haszonkeresés, akkor valóban fölösleges! Az ösztönök több biztonsággal és világosabb látással érik el a haszon javait. A gondolkodás a hasznosban is az igazat keresi.

De minek az igazság felé törekvés, ha azt úgysem érjük el? Minek fogalmakat alkotni, ha a valóság megfoghatatlan? Hiszen csak parányi az, amit mi a világból látunk és mi kised képzeteinket felfűjjük és dédelgetjük a valóság számára. »Végtelen a valóság; mindenütt mint középpont mutatkozik, kerülete ellenben sehol sem látható. És mi az ember a természetben? A végtelennel szemben semmi, a semmivel szemben pedig minden. Középpont a semmi és a minden között. Minden dolog a semmiből származik és a végtelenig lendül föl. Ezt a bámulatos törtetést ki követheti? E csodáknak szerzője igen, de más senki! A végletek számunkra nem léteznek és mi sem létezőnk számunkra.

¹ Pensées XXIII.

Kiesünk körükből, vagy azok a mi énükből. íme, a mi természetünk! Képtelenek vagyunk *mindent* tudni és képtelenek vagyunk semmit sem tudni.¹ Hullámszünk a tudatlanság és tudás között.² »Így tűnődött már Pascal is és mégis arra unszolt, hogy helyesen gondolkozzunk. C'est donc la pensée qui fait l'être de l'homme et sans quoi on ne le peut concevoir! A gondolat az ember lényege és mi más lenne a célja, mint a megismerés. De megismerés a valóság határai között folyik le. »Nagy zaj siketít; nagy fény megvakít; nagy távolságban elvész látásunk stb. A kicsi fiatalság és késő vénység akadályozzák a szellemet; sok vagy kevés táplálék akadályozza a cselekvést. Sok és semmi tanítás elbutít.« A valóság lendületében vannak határvonalak, amelyeken belül emberek vagyunk, látunk, hallunk, érzünk, gondolkodunk, cselekszünk. Ez a mi hazánk és házunk, e határok között gazdálkodunk, élünk. Itt alkotunk fogalmakat, itt szerzünk ismereteket, itt van a gondolkodás és cselekvés zónája. Az északi és a déli sarkon elalszik az élet. Csak a közbeeső övek az életnek, a termékenységnek hazája. Mit keressz ott, ahol nincs hazád és ahol te is idegen vagy a létre? A lét és a létező összetartoznak. Bizonyos lét bizonyos léterőt szül, hordoz és nevel. A lét is keresi a maga gyermekeit; a gyermek is a maga szülőjét. Ott van csak otthonias és családi élet, hol az anya gyermekére és a gyermek anyjára ismer. A létnek is vannak tehát zónái, ahol otthon van a szülő és a szülött, a megismerő és a megismert világ egyaránt.

Itt akad meg James és Bergson egyaránt! A létezés határain túl néznek! Az már más lét! Az már kiesik érzékeinkből és felfogó képességeinkből egyaránt. Mi nem vagyunk végtelenek; minden izüünkben a végesség korlátol. De azért a mi végességünk megfelel a mi zónánk, a mi ismeretkörünk végességének és arra az övre nézve urak vagyunk szellemünkre és szívünkre egyaránt. A határolt létnek határolt a gyermeke is. De a gyermek az anyára nézve egyenrangú.

¹ Pascal: Pensées XXVII.

² U. o.

Képes-e a gyermek az anya természetét megismerni, őt megérteni, neki engedelmeskedni, tőle kérni? Bizonytalán képes! A mi tehetségeink is felmérhetik a mi létanyánk, földanyánk erőit. A mi korlátoltságunkat anyánk korlátoltságának köszönjük. A mi pedig korlátolt, az a gyermek számára megérthető.

De az értés, a fölismerés lassú munka! Semmiféle szövet nem készül el egyszerre. A szálak kezdetben ritkák, azután sűrűbbek, végül csak a szövetet látjuk, a szálak egybeolvadnak. Így szövődnek lelki világunk elemei is; a fogalmak, az Ítéletek, a következtetések és végül a tudomány. Mindegyik a maga nemében egy-egy szövet, amelyet a lélek, a gondolkodás, ró szövetté. A képzet a világ vetülete és annak tudomásul vétele, itt a lélek csak befogad. A fogalomban már cselekszik, már mér, már szerkeszt, már összetesz. A fogalom számtalan lelki feltevés, mérlegelés eredménye. A fogalom megfogja azt, ami előtte van. Abból a szempontból, amint az őt érdekli. Kifejti annak értékét, magját, szerkezetét és ha rányitott titkára, akkor kimondja: megvan! A fogalomnak elsősorban nincs metafizikai célja. Metafizikai céljuk a metafizikai fogalmaknak van; mikor az emberi tapasztalás zónáin túl nézünk s látjuk, hogy létünk e kihatott határain túl is van lehetőség, valóság, élet.

Akinek fogalma van valamiről, az ezt az összeszótt lelki képletet szálaira szétszedheti és akkor látja, mennyi lappangó ítélet, körütekintés, erő rejlik egy fogalomban.

Az életben azonban minden erővel, fejlődőképességgel, alakuló hajlékonysággal bir. Az anyag és a szellem egyaránt: A természetet a szellem nemesíti, finomítja, ojtja; a szellemet pedig a természet differenciálja, porhanyítja, boronálja és több termékenységre serkenti. Az élet alakítja az ember szellemi javait és az ember egyre javítja, bővíti, pontosabbá teszi fogalmait és ismereteit. Így halad a tudomány. A fogalmak tehát nem halnak meg, nem merevednek meg, hanem úgy nőnek, amint a mi lelkünk és értelmünk fejlődik.

Ezzel a mozgalmassággal versenyt tartanak Ítéleteink, tudományelméleteink. Az élet sohasem szünetel; a szellemi

világ is útban, készülöben van! A természet folyton dolgozik a hópehely kristályában, a virág színes szirmain; az ember is egyre szövi erkölcsi meggyőződéseinek, tudományának szövetét és miközben szövi, ő maga is bontogatja képességeit, tehetségének árnyalatait, hogy igazán alkalmas legyen a világ titkainak lefátyolozására. A szellem tehát mozgalmas, izgalmas és érzékeny valóság. Feslik, képződik, alakul, felfogó és kifejező, megértő és összetevő munkájában. És minél többet lát, annál élesebben néz; minél több valóság nyílik meg számára, annál mélységesebben pillant az ismeretlenség távlataiba. Befogadóképesség, megértés, távolblátás (intuíció) kölcsönös hatások közben bővülnek, mélyülnek és finomulnak.

Amint a természetben az élet lelke lüktet, úgy lüktet az szellemi életünkben is. Merevség sem ott, sem itt nincsen. Merevség csak akkor van, ha az ember maga csomót köt szellemi életén és egy adott pillanatban összefoglalja ismereteit, tudományát. De ezt is azzal a meggyőződéssel teszi, hogy szellemi élete azért még tovább lüktet és tovább gazdagodik. Tudja, hogy hol érte el már célját, az igazságot és tudja, mi van még előtte. Ha pedig célt ér, az nem jelent merevséget, hanem a szellem útjának bizonyos irányát, amelyen haladnia kell, hogy a vélemények meggyőződéseké váljanak.

Mi erre a meggyőződésre logikai szükségszerűséggel jutottunk. A mi szemléletünknek más eredménye nem is lehet. A pragmatizmus azért hajlik el a másik irányba, mert más előzmények képezik pilléreit. Mi valljuk, hogy a szellemi élet lényegében más, mint az anyag; a pragmatizmus azt tartja, hogy csak fejlődés útján bontakozott ki a lelki élet az ősi osztönösségek köréből. Szerintünk a szellemnek és az anyagnak más-más benső törvényszerűsége van; a pragmatizmus szerint a szellemi élet törvényei az anyagvilág elfinomulásának kiszövdései; mi a lélek értékes munkáját az öntudatba, önmaga és a világ életének megismerésébe helyezzük; a pragmatizmus előtt a faji kifejlődés lebeg mint cél és a lelki életet is pusztán az emberi természet érdek-

keinek, hasznának kielégítésében látja; a mi gondolataink szerint a tiszta igazságnak önértéke és célja van; a pragmatizmus szerint a gondolkodás és igazság csak eszköz a faj életének érvényesülési munkájában.

Mi eddig a mi álláspontunkból bíráltuk a pragmatizmus fő tételeit és ebből a nézőpontból is lehetetlen az állítás, hogy csak a hasznossági elv a módszeres kutatásnak, az ismeretelméletnek és tudományelméletnek vezető elve. Ha a szellem önálló értékkel és hivatással bír, akkor annak öncélja is van és az nemcsak az anyagnak szolgálója, nemcsak faji érdekek előmozdításának eszköze.

De ha eltekintünk is álláspontunktól és a pragmatizmust a saját elvei alapján vizsgáljuk, akkor is meggyőződünk tévedéséről.

A pragmatizmus, mint láttuk, először az igazság megállapításának módszerét nyújtja. Szerinte a gondolkodásnak célja a hasznos és gyakorlatias cselekedetek művelése. Ha tehát két gondolat benső értékét ismerni akarjuk, akkor csak azt nézzük, melyiknek van nagyobb kihatása és jelentősége életünkre. Melyik vezet közelebb célunkhoz, a sikerhez?

Igaz-e az? Látszólag igaz, ha az elmékedésnek csak a végét nézzük. De annak a megállapítása, mi a hasznos, mi az igaz, nem oly egyszerű dolog, amint az látszik. Az első tekintetre itt csak úgy járunk el, mint a mesterember, aki veszi a mértéket és azt két szál fához illeszti és nézi, melyik üti meg a mértéket. Amelyik megüti, az a hasznos. Pedig mikor valamely gondolat helyességét, igazságát kutatjuk, akkor annak benső szerkezetét, alkotórészeinek kapcsolatát, elemeinek összefüggését nézzük és ha az elemek szilárd összetartozását átlátjuk, akkor nyilvánvaló a gondolat, az igazság benső hordozó ereje? Természetesen, ha a gondolatot nem vagyunk képesek így elemezni, akkor legfeljebb találmokra, vagy tetszésünk szerint választunk. De ha annak szerkezetét ismerjük, akkor biztosan rábízhatjuk magunkat. Es akkor az eszme nem azért igaz, mert hasznot hoz, hanem azért hoz hasznot, mert igaz. A gyakorlati élet lesz a gondolat

igazságának ellenpróbája. De csak ha igaz. Építs házat vagy hidat; fuss a lég szárnyain vagy villamerővel, mindig előbb gondolatban szerkeszted meg tervedet, és ha az igaz, ha leszámoltál minden, még a legkisebb körülménnyel és eshetőséggel is, akkor eszméd győzni fog és sikert aratsz. De ha tévedtél számításodban, elbukol. Az elméletben rejlő benső igazság a gyakorlatnak rendíthetetlen alapja.

James a maga elméletét csak nagyon korlátozott számú gondolatra alkalmazhatja. Főleg olyanokra, amelyeknek metafizikai igazságát eszünk még ki nem meríti. Azután olyanokra, amelyek a szívnek törvényeiből fakadnak. »Mert vannak – mondja Pascal – a szívnek is törvényei, amelyeket az ész nem fog föl. «Olyanokra, amelyek pusztá értékítéletek és csak tetszésünkre vagy nem tetszésünkre épülnek.

A pragmatizmus azonban dicsekszik, hogy a friss természet bájait, az élet pirját leheli a tudományra. Az életnek kell a tudományt naggyá és gazdaggá tennie; s a tudománynak nem szabad az életet szűkké és lapossá elváltoztatni. Azért az élet érdekeinek és nem a logika zörgő alakzatainak kell az életet vezetnie.

Mindenesetre igaz, hogy az élet gazdagsága ad új anyagot és lendületet a tudománynak. Az is tény, hogy a legfinomabb és legszellemelesebb észbeli törzsfogalmak és műveletek is csak akkor értékesek, ha életbőséggel töltjük meg azokat. Ebből azonban nem következik, hogy a tudomány eredeti célját félre kell löknünk és csak az élet friss igényeire kell figyelemmel lennie. A tudománynak célja mindig elméleti és nélkülözi az életnek színes elemeit, egyéni vonásait. De azért az élet rajta nyugszik, csak úgy amint a legszebb erdő és a legbájosabb virágliget is a szürke, a mozdulatlan földből sarjadzik. Az élet örök változatossága a föld kőbordáin és szilárd kővázán nyugszik. Csak ornamentikája öltözik új és új színekbe, leplekbe. A tudomány is az élet vasvázat képezi, enélkül összeomlik minden. És amint a ház tervrajzának pontos számítások képezik alapját, ép úgy az élet állandó elemeit is súlyok és mértékek tartják egyenlegben, hogy rajta játszhasson az élet röpke mozgalmassága.

James téved, mikor a tudományt csak az állandóság, a fényes különélés merev képében mint szellemi fogalmaknak elvont rendszerét szemléli. A tudomány a lélek vetülete, a lélekben pedig elmélet és életérdek együtt vannak.

James tehát túlságosan kiszínezi azokat az elemeket, amelyeket mi is vallunk és vak azok iránt, amelyeket mi el nem hanyagolhatunk. A hasznossági elv a kutatásnak egyedüli módszere nem lehet, mert az csak járulék, az igazság járuléka. Minden igaz hasznos, de nem minden hasznos igaz. Az igazság mibenlétének megállapításánál ez a szempont lebeg előttünk.

Máskép is meggyőződhetünk még erről!

Mi is az igazság a pragmatizmusban? Életrealóság! És mik az elméletek, a feltevések? Eszközök az élet céljainak megvalósítására. Tehát amennyi egy gondolatban az életrealóság, annyi az igazság. És mennél többet ígér az elmélet, annál bizonyosabb, igazabb. The truth of an idea is constituted by its working, az igaznak eszméjét a munkaképesség képezi. Ez a pragmatizmus szállóigévé vált alapgondolata.

Az eszme tehát dolgozik. De magától vagy más útján? Az eszmét mi visszük be az életbe; a mi lelkünkben pattan ki; a mi kezünkben válik fegyverré! Nem tőlünk függ-e tehát az eszme ereje? Hány termékeny eszme fonnyad el alkalmatlan egyének ügyetlensége folytán! És hány rossz eszme hódít »veszedelmes« emberek szájában és munkájában! A sikerből tehát nem lehet az eszme benső igazságát megállapítani. Néha egy nagyreményű gondolat levegőbe hangzik el, máskor meg a közepes is megfogamzik.

De mit jelentenek e szavak: hasznos, gyakorlati, jó? Oly nyilvánvaló-e a dolgok hasznossága, hogy szinte a természet ösztönösségével hatnak reánk? Bizony az ember élete sokkal összetettebb, sokkal bonyolultabb, semhogy oly könnyen rányithatna a hasznosra vagy eltalálná a neki való jót. Az állat ösztöne szerint feltalálja a hasznost. Nem is kell gondolkodnia felette; megérzi mi kell természetének? De az embernek nagyon sok az igénye, lelki és testi vágya.

Amíg az embert csak érzéki ösztönei vezetik, valóban ösztönszerű biztonsággal találja meg a hasznost. De ha az ember kinő az ösztönök gépies vezetése alól és az értelem nemesebb uralma alá kerül, akkor az ész határozza meg, mi jó, mi hasznos, mi neki való. De az értelem a hasznost a maga módja, a maga természete szerint szemléli. Mivel pedig az értelem szeme először mindig az igazságot tekinti és azt ítélet alakjában bontja ki, azért a hasznosban, a célra-vezető dolgokban is először ítéletének igazságát, helyességét keresi. És amit igaznak állapított meg, arról azután látja, hogy az, amely mértékben igaz, amely arányban ellenmondást nem foglal magában, olyan arányban hasznos is.

Igen, az ösztönnél az első tekintet a hasznosra esik és ami hasznos, az az ösztön és sokszor az értelem szempontjából igaz is. Ennek is megvan az oka! Az ösztön benső természete szerint vak értelmesség. Vak, mert az állat saját ösztönének nagyszerű eszességére soha rá nem elméi. Értelmesség, mert bár az állatba kívülről beültetett értelmesség (intellectus externus), mégis oly biztosan, célbaszököleg, életfentartóan működik, mint a legbiztosabb és leghelyesebb önmagát szemlélő értelem. Ami tehát az állat életében az ösztönből kifolyólag hasznos, az előbb önmagában véve igaz is. (A vak értelem igazsága.) Az embernél ellenben mindig csak az lehet hasznos, amit becsületes elméje először igaznak szemlélt.

Minden igazság hasznos tehát! De a hasznos az igazság benső mivoltának csak egy kis eleme, járuléka. Azért nem szabad a hangsúlyt reáhelyezni! Nem szabad a hasznost nagyon aláhúzni. Igazi értéke az igazságnak az igaz! Amennyi benne a bizonyosság, a meggyőző erő, amennyi belátást nyújt a világba, annyi az igazság benne. A belátás persze megint kihatásnak lehet a *forrása*, de a kihatás nem ad semmi többletet magához az igazsághoz, hanem azt legfeljebb igazolja.

Ebből következik, hogy valamely elméletnek is az igazsága saját értékkel, önértékkel bír. Nem azért igaz az, mert mint jó eszköz gyakorlati célokat megvalósít; hanem azért is jó eszköz, mert jól ki van *gondolva*, jól át van értve.

Ha tehát valamely elmélet gyakorlati célok szolgálatában áll, akkor benső igazsága arra irányul. Ha csak elméleti célja van, akkor az elmélet eltekint az étellel való érintkezéstől. Mily gyakorlati célja lehet annak, ha Plato műveinek sorrendjét megállapítjuk? Mennyivel mozdítja az elő anyagi vagy szellemi kultúránkat?

Ugyanez áll a tudományokról is! Természetesen az emberiség történetének kezdetleges korszakaiban az ember mindent a létért való küzdelemért tett. Csak nagyon későn jutott el azon kedvező anyagi és szellemi magaslatra, hogy ismeretei fölött elmélkedhetett, a természetet és önmagát önzetlenül a kenyérgkérdés mellőzésével szemlélhette. De viszont minden nép történetében találunk oly időszakot, amidőn sokan minden gyakorlati haszon reménye nélkül átadták magukat a legelvontabb logikai, ismeretelméleti, erkölcsi, vallási kérdések tanulmányozásának. Ez Aristoteles szerint a szabad ember legmértöbb foglalkozása. Az igazi bölcs élete, a »tökéletes élet«, a lélek tevékenysége, a lelki szükségletek kielégítésére irányuló élet. Az otium cum dignitate, a világ bölcselkedő szemléletébe elmerült, érdeknélküli, szellemi élvezetekben elillanó élet. Nem a munka boldogít, mert aki dolgozik, még célt keres. Aki ellenben célját elérte, az elért cél boldogító tudatában van és önzetlenül az igazságnak élhet. Ez az elmélkedő élet megízlelteti azt az isteni életet, amely halála után rá vár.

A középkor nagy dialektikai századai, a renaissance szép élete, művészettel és ihlettel átítatott levegője az önmagának élő és nem az üzérkedő, haszonkereső embertípusok képei. Igaz, mindennek vannak hasznos következményei a világrendben. A középkor nagy logikai vitái sem multak el nyom nélkül az emberiség történetében; de nem az a fő, milyen *esetleges* eredményeket értünk el, hanem mit akartunk köz vetetlenül elnyerni. A tiszta tudományok célja önzetlen, a fejlődés természettudományos céljaitól független és ép azért el kell fogadnunk, hogy van önzetlen tudományos szellem. Van igazságszemlélet haszonvárás nélkül; van kutatás az igazság, kizárólag az igazság boldogító bírása

céljából. Mindebben pedig a lélek fejezi ki önzetlen célját és akaratát.

Ám az önzetlen lelkület legszebb megnyilvánulása a művészet. Bár a művészet és élet egymásból táplálkozik, a művész célja mégis több, mint az élet nyers szemlélete. A művészlélek az élet fölé helyezkedik és azt az ő eszményiségében szeretné kifejezni. Főleg az az elvont, transzcendentális művészet, amely a valóságos életnek eszmei légkörét, stilizált visszfényét nyújtja, – amint azt pl. Maeterlincknél látjuk – annyira kívül esik minden hasznossági szemléleten, annyira a gondolatok tiszta magaslatain él, hogy minden anyagi, gyakorlatias, hasznossági szempont eleve egészen ki van már rekesztve. A létnek, a műveltségnek legmagasabb foka tehát az önzetlenség magaslataira vezet.

Az emberi lelkeknek szinte benső igénye, fejlődésének szükségyszerű következménye, hogy erre a magaslatra jusson. Oda, hol a levegő megritkul és az élet önzetlen szeretetének meleg sugarai ragyogják be a gyönyörű, a végtelen tájakat. Csak mikor a tudományos logika annyira az élmények fölé felemelkedik, mint azt Husserlnél látjuk; mikor az intuiciós érzések oly előtérbe lépnek, mint Bergsonnál, akkor hathat az aetherkönyű fogalmi művészet is oly erővel, mint Maeterlincknél. »Az emberek e légkörben is csodálkozva nyitják tágra szemüket, de az élet végtelen szépsége, gazdagsága és embervoltuk nagyszerűsége az, amin mámoros lélekkel csodálkoznak.«

Ne mondja senki, hogy végső elemzésben ezek is haszonban virágzanak ki. Tegyük föl, hogy végigszemléljük Aglavaine és Sélysette történetét s a jóság és a szépség fanatizmusa mély erővel hat reánk, természetesen ezen erkölcsi és szellemi növés, önmagunk felmagasztosulása erkölcsi jó és haszon. De ez a jóság az igazságból száll föl és nem a tiszta haszonkeresésből, amint azt Pierce és James kieszelték. A szellemi élet történetének gyönyörű kivirágzásaként nyílik föl lelkünkben a tény, hogy mi az étellel más viszonyba is léphetünk, mint üzleti viszonyba, hogy célunk lehet annak közelébe egészen önzetlenül is eljutni. »A mi valódi

sorsunk: a mi életfölfogásunk« – mondja Maeterlinck. Bizony annyiféle a sorsunk, amennyi az életfölfogásunk. Az ember sorsa azonban nem egyforma, nem hasonló egymáshoz. Hála Istennek, hogy nem egyforma és nem unalmas! Pedig a hasznosság unottan egységessé tenné a világot és ezen unott munkásság hozzá még nagyon alacsony is volna, pusztá üzérkedés.

James vallásbölcselete.

Érzéseink, képzeletvilágunk titkos sejtései, értelmi szemlélődéseink meglátásai, akaratunk szövevényes szálai mind kifejezésre jutnak vallásos életünkben. A vallás gyűjtőlencséje és egyúttal gyűjtőpontja képességeinknek, a bennünk lappangó erőknél és irányelveknél; feltárja benső világunk titkainak; kifejezője az ember színes, gazdag, finoman összetett egyéniségének. Az embert a maga igaz természetében, rejtett mivoltában, bámulatos erőiben a vallás nyilatkoztatja ki. Vallás nélkül még önmagunk előtt is ismeretlenebbek volnánk.

James úgy látja, hogy az ember több, mint a mikép magát otthon és a társaságban íróasztalnál vagy a hivatalban, szórakozó helyen vagy a természetben bemutatja. Több, mint amennyit szavai, gondolatai, tettei mutatnak. Ezek mind csak felcsillanásai valami mélyenfekvő, eleven életnek; fellobbanása valami titokzatos tűznek. A lángész és a szent azoknak az elrejtett erőknél heves kitörései. Bennük mindaz elevenebben, sziporkázóbban jelenik meg, ami bennünk, közönséges emberekben, csak hamu alatt pislog. Mi csak anyag vagyunk! Súlyos, merev anyag! A tűz, a láng halványan pislog bennünk! A lángész és a szent az ősi tűz, a tiszta erő képét nyújtják és csodálatos érzékenységgel mutatják a magasabb és tökéletesebb életnek körvonalait, ébresztéseit,, kegyelmes kiáradását

James már lélektanában és ismeretelméletében is Kidomborítja e hitét és az emberi természetet úgy hagyja érvényesíteni, amint azt egy igazán természettudományos és tapaszt-

talati alapon nyugvó elme el sem tűri. Minden természet-tudomány t. i. befejezett, leélt jelenségekkel foglalkozik. Úgy elemzi, szemléli, magyarázza a maga tárgyát, amint az orvosnövendék metéli, nézi, önmagának magyarázza a hulla egyes részeit. Nincs azokban az élettelen tagokban többé élet, nincs mozgás, nincs elváltozás. A történetíró a történetet, a nyelvész a nyelvet, az ismeretelméleti gondolkodó a lélek műveleteit, a kémikus az alkotó elemeket, az elmúltnak, a kifejezettnak, a bevégzettnek, a nyugalomnak, a lenyomatnak képeiben nézik. James ellenben az egy, a változatlan, az örök iránt részvételen! Az ő szeme csak létesülést, alaköltést, örökös változást lát. A létesülés az ő igazsága! A létezést a létesüléssel nem kapcsolja össze. A nyugvó lét értelmi csalódás.

Megvesztegető e szemléleti mód, bár oly régi mint Protagorasz. Vitatkozzunk-e a szemlélettel? Csak a tényekre hivatkozzunk! Hol lenne az orvostudomány ma, ha nem boncolt volna és boncolásának eredményét igazságnak nem tekinti? Hol volna a fizika, a kémia, történettudomány, a nyelvészet, az ismeretelmélet, hacsak a létesülés alakjában nézték volna a világot? Aki csak a létesülés kizárólagos igazságában hisz, az tagadja a tudomány lehetőségét és vallja a teljes tudatlanságot.

James a vallásos élet lényegét is csak a vallásos élet örökös létesülésében, keletkezésében és folyásában látja, Lélektani és ismeretelméleti tanai vallásbölcseletének kereteit s egyúttal korlátait is képezik. A vallásos embert önmagában és a mindenséggel kapcsolatban szemléli. Önmagában mint eleven, alakuló, saját természetét szüntelenül megvalósító, egyre létesülő *jellemet*. A mindenséggel kapcsolatban, mert a mindenség is élet, fejlődő, alaköltő tény, amely magát az emberbe beleéri, hatásokat, erőket kölcsönöz neki. Az ember a világ nélkül, a világ az ember nélkül nem éri el célját. Létesülésükben egymásra szorulnak. Az ember és a természet életének egymásra utalása, egymásba szövődése, egymás kölcsönös áthatása James gondolatvilágának alapja. Az ember az a zöngeszekrény, amely úgy a világ, mint saját

természetének érintéseit elzöngi. Amennyit a világ kicsal belőle, annyi igazságot közöl s amit kifejez, az mind igazság. Az ember kozmométer, a világegyetem minden szellemi és erkölcsi értékének mérője.

Ámde minden hangszer, sőt még az egynemű hangszerek is más-más hangon, más-más hangszínnel szólalnak meg. Minden kis világ más és más hangszínnel visszhangzik a mindenség hangjára. A mi hangszínünk pedig jellemünktől függ! Vallásos nézeteink és meggyőződéseink sajátos jellemünknek válaszai. A derült nézetű másképp felel a világ hatására, mint a szomorú lélek. Akinek soha lelki újjászületésre nem volt szüksége, másképp mondja el vallásos dalait, imáit, mint a megtért.

Érzés Jamesnél minden a vallásban! A hangérezés, fényérezés, színérezés mind alanyiak, egyediek. A kozmikus, a vallásos érzés is alanyi, viszonylagos, egyéni. Súlyos következmények folynak innen. James a vallás bölcseletét is csak úgy alanyi élményekre építi föl, mint lélektanát és ismeretelméletét. A fogalmak, a tételek túlélt lelki képletek. Es amint minden fogalom, minden igazság a valóságnak csak elhervadt, halavány képe; úgy a vallás dogmái is viszonylagos értékűek, az értelem művészi képletei, amelyek a tiszta vallásos érzéseket nem fejezik ki. Nem is az értelem a vallás útmutatója és forrása, hanem az érzés, az akarat, a jellem. Nem is a vallás dogmáiból kell a vallás mibenlétét megállapítani, hanem a vallásos élmények átélőinek leírásaiból és az egészséges közvéleményből. James egészen következetesen jutott el ide. Mivel az emberi szellem magasabb, tökéletesebb működéseiben kevesebb értéket lát, mint az élményekben és érzésekben, természetesen a vallásos élet mezején is az egyéni vélemény és a közvélemény lesz a mérték, az irányító. James mind a kettőt vallásbölcséletének tengelyévé tette.

James vallásbölcséletét főleg két művében dolgozta ki.¹

¹ The Will to Believe and other Essays in popular Philosophy. 1897. és: The Varieties of Religious Experience. 1901-1902.

»A hit akarása« a hitnek észszerű alapvetése. Igazolása mindazoknak, akik hisznek a tapasztalaton túl fekvő világban. »A vallásos tapasztalatok különféleségében« pedig a hitet a vallásos típusok élményeiben mutatja be. Ezek az élmények, átélések, tapasztalatok ép oly valósággal bírnak, mint a fizikai élet jelenségei. Ép oly erővel működnek, mint a hő, fény és a villany. Tehát nem lehet a vallásos lelkek átéléseit közönyösen elmellőznünk.

Elemezzük a két műnek gondolatait külön-külön. Miért hiszünk tehát? Mi a mi hitünk forrása? Mi a mi hitünk indító oka? Ezekre a kérdésekre James »A hit akarása«-nak bevezetőjében és annak első előadásában felel meg.

Hiszünk, mert egész életünk hit. Nincs különbség hit és tudás között. A tudás hit, a hit pedig tudás. Mind a kettőnek, a hitnek és a tudásnak, létesítő oka az akarat. Valamikor sz. Ágoston a bölcselek egy részéről ezt mondta: »quod amant, volunt esse veritatem«. »Amit szeretnek, azt akarják igazságnak elfogadni.« Ez a mondás áll Jamesről is.

Ha önmagunkba pillantunk, feldereng előttünk a nagy tény, hogy lelkünknek világfölkényes sejtései, vágyai, kívánásai is vannak! Erezzük, hogy létünk keretei kitágulnak és egy magasabb rend határait érintik. Vágyódunk lelki életünket tovább folytatni a testi élet körén kívül; magasabb szellemi lényvel kívánunk kapcsolatba jutni és erkölcsi törekvéseink fenmaradását biztosítani akarjuk. Van-e jogunk ezen szellemi igényeinkben hinnünk? Nem cselekszünk-e észellenesen, ha reményeinket nemcsak álmoknak, de valóságoknak tartjuk? Ha meggyőződésünk, hogy létünk és szellemi és erkölcsi műveink túlélnek az időt és a mulandóságot?

James a kérdésekre így felel: minden igazság eszköz az emberi akarat kezében! {Minden igazság azért igazság, mert termékeny; mert előbbre visz!Ép ez a termékenység mutatja, hogy valamely meggyőződésünk igaz-e vagy nem! Ahol működés van, ott erő is van! És amennyi a működés, annyi az erő. Épen így: ahol működés van, ott igazság van és menél gazdagabb az okozat, annál életképesebb az ok, az igazság.

Ugyanezen mértékkel kell a hitnek ígéreteit is érté-

kelni. A hit ígér, új látómezőt nyit emberi életünk és rendeltetésünk elé. Kérdés, mikor leszünk gazdagabbak, nemesebbek, boldogabbak, munkaképesebbek, fölényesebbek, ha hiszünk, vagy ha nem hiszünk? Ha a hitet választjuk, vagy ha azt elvetjük. Mivel pedig az emberi természet mélységeiből fakadnak ezek az unszólások, nem haladhatunk el közömbösen mellettük, hanem választanunk kell vagy a hitnek, vagy a hitetlenségnek ígéretei között. Mit tegyünk tehát? Hogyan állapítsuk meg, melyik igaz? Az eredményekből, a javakból, amelyeket egyik is, másik is ígér! És világos, hogy a hit sokkal gazdagabbá, elevenebbé, eszményiebbé teszi életünket, mint az elcsüggesztő hitetlenség! A hit látómezőt nyit, a hitetlenség pedig látómezőt lezár! Az egyik az életkedvet, életbátorságot növeli, a másik azt elhervasztja. Tehát több erő és több igazság, több meggyőződés van a hitben, mint a hitetlenségben.

De talán lehetünk közömbösek a hittel, illetőleg a hitetlenséggel szemben? Itt nincs helye a közömbösségnek. Mert a közömbös a hitetlen sorsában, lemondásában, tétovázásában részesül és lemond a hitnek előnyeiről, buzdításairól, kilátásairól.

Mindebből az következik, valahányszor az életben válaszúton vagyunk és a választást el nem mellőzhetjük; valahányszor eszünk világossága cserben hagy és nem tudjuk megállapítani, melyik irányban haladjunk; ily fontos pillanatokban azon irányba induljunk, amelyik egészségünket, testi-lelki jólétünket felvirágoztatja; ahol több öröm, több boldogság, több remény, több tökéletesség vár reánk. A hitnek szálai is ezen belátásból szövődnek és erős meggyőződéssé sodródnak! A hitnek forrásai ott vannak, ahol az emberi akarat ered! A hit is, az akarat is a létnek fentartásán, nemesítésén, gazdagításán dolgozik.

De még más kihatása is van a hitnek! Benső kapcsolatba, személyes viszonyba hoz a külső világgal, a nagy mindenséggel! A hit leveszi szemünkről Maia leplét és látjuk, hogy a természet, a mindenség nem csak »valami«, hanem velünk szemben »te«. Ezt a gondolatot különben megtaláljuk az indus bölcséletben, Schopenhauernél, a pantheistáknál

egyaránt. Helyes értelme az, hogy minden a közös leszár-
mazás, az isteni teremtés folytán testvéri viszonyban van
egymással és a hit ezt a testvéri érzést egyetemessé, min-
dent átfogóvá teszi.

James jól látja, hogy a hitet kiemeli az ész belátásainak
köréből és a sejtések, vágyak, akaratok összetevőiből szár-
maztatja, de utal ép az értelem gyöngeségére, sokszor vak-
ságára. Ha fülünkben megszólalna a harang, mikor az igaz-
ságot megragadtuk, akkor az értelemre kellene hallgatnunk.
Mivel azonban ezt a hangot nem halljuk, azért kell vágya-
inkra bízunk magunkat.

Miután James a hit jogosultságát így bebizonyította,
leszállt a lelki élet nagy hőseinek, a szenteknek és a miszti-
kusoknak benső világába, kutatta a hitnek eleven megnyil-
vánulását, világot mozgó hatását. Ő is érzi, mint Schopen-
hauer, hogy a mindenség az emberi természet két nagy
rímében, a lángészben és a szentben jut kifejezésre.

Az előbbi szellemének erejével, az utóbbi pepiig csodá-
latos érzéseivel leplezi le a világegyetem titkait./Az előbbi
gondolatainak mélységével széles látómezőt nyit, az utóbbinak
szeme titkokat lát, mélységekbe pillant, keresztmetszetben
szemlél. Ott az ész, itt a hit és az érzés alkot.

»A vallásos tapasztalatok különféleségé«-ben James nagy
szeretettel és mély tisztelettel áll meg a misztikusok, a szen-
tek, a vallásos tüzzel eltelt lelkek előtt. (Első fejezet.) Éles
ellentéte ő azoknak a sivár, cinikus és gúnyolódó elemeknek,
akik pathologikus elváltozásokra, érzelmi eltévedésekre,
vagy értelmi alábbvalóságra vezetik vissza a vallásos élet
nagy tetteit és meglátásait. A testi és a lelki élet minden-
esetre kapcsolatban vannak egymással. A lélek az életnek,
a fejlődésnek, a testi szerveződésnek is a lelke. A nagy lélek
nagy energiát fejleszthet ki és a túlfeszültség az idegrend-
szert nemcsak elfinomítja, de sokszor károsan is befolyá-
solja. De azért a lángész nem szüli az örültséget; sőt leg-
több örült eredetileg nagyon gyöngé szellemi képességekkel
bír. Viszont a legtöbb lángész egészséges idegrendszerrel
bírt.

A beteges állapotok természetesen bizonyos izgalmaságot idéznek elő a lélek életében! Eszmetársulásaink meggyorsulnak, képzelődő tehetségünk színesebb, érzelmvilágunk gazdagabb lesz. Ezek a rendellenes okok azonban nem szülik sem a lángészt, sem a vallásos lelket; ezek csak kiemelik, megnövesztik, működésre serkentik a meglevő erőket, képességeket. A lángész és a szent szellemi életében tehát gondolatainknak ne élettani eredetét keressük, hanem azok benső, lélektani, ismeretelméleti és erkölcsi értékét mérleljük és csodáljuk.

Az orvosi anyagelvűség csak kémiai folyamatokra, benső szervi elváltozásokra ügyel, mikor egy-egy szent vagy lángész előtt megáll. De helytelenül! A testi elváltozások csupán alkalmi okai a lélek kedély világának, működési irányának, de nem szülik sem a lángészt, sem a szentet. Sok emberben mennek végbe ugyanazok az élettani folyamatok és sem szentet, sem lángészt nem teremtenek. Más a gondolatok eredete és más azok belső értéke. Az esetleg betegesen törekeny szervezet felderítése semmit sem von le a gondolatok benső értékéből, erejéből, igazságából. A remekművet is mindig mint készet, befejezettet szemléljük; így elemezzük, így vizsgáljuk s nem keressük, mily lelkiállapotban, mily egészségben volt a művész, mikor alkotott.

A második fejezetben James a vallás mivoltát lélektani szempontból vizsgálja. Mi a vallás lényege? Mi az eredete, benső természete? Nem a tan, nem a hit igazságainak összessége érdeklik őt; ezek már szerinte a vallásos léleknek önmagyarázatai, elgondolásai, kifejezései. A kezdet kezdete csak az érzés, a belső vágy Istennel kapcsolatba jutni. Ez az érzés kezdetben, amíg nincs tárgya, alaktalan, olyan, mint a többi ösztönösség és homályos sejtelem. Alakot a tárgy kölcsönöz neki. Tárgya pedig Isten, a végtelen lény!. Rája irányul a vágy, tőle nyer kifejezést. Minden vallásos érzés Isten felé tör. De mikor megtalálta tárgyát, ezt a tárgyat az értelem különféleképp gondolja és jellemzi. A fő az, hogy az ember komolyan és lelki megilletődéssel vegye fontolóra az istenséget.

De ha a vallás eredetileg több mint a dogmák összessége, akkor az másrészt a pusztá erkölcsi érzésnél is több. A sztoicizmus pl. lehet benső akaraterő, elszántság, kiképezett komoly jellem és életirány, de még nem vallásosság! A vallásosság életerő, természetünk benső gazdagsága és bősége, életkörülnknek kibővítése. Gondolkodási, cselekvési irányok szunnyadnak benne, amelyek az életet gazdagítják, új javakkal feldíszítik. És ha számunkra talán a külső világ elpusztulna, képes az új belső világot, nemes életet teremteni, telve boldogsággal, örömmel, érzelmi és gondolatbeli gazdagsággal. Nyomában mennyegzői öröm fakad a lélekben, Benső szabadsággal telik el s az örök élet javai szállanak le. Új viszony feszül ki Isten és a lélek között, boldog függőség és örömteljes áldozatkészség, megnyugvás és bizalom. Az élet minden pillanata, minden eseménye, minden oromé és baja át van hatva a végtelennel való személyes egybefűzés érzésével és tudatával. Ez a vallásosság!

Ám hogyan, mi módon buggyannak föl ezek az érzések? Mily titkos forrásokból fakadnak sejtelmek? Honnan táplálkoznak erővel és hittel? (III. fejezet.)

James e kérdés megvilágítására a valóság világát kibővíti és az értelem ismereteit az érzelem és az akarat sejtéseivel és követeléseivel gazdagítja. Értelem és érzés egyformán a valóságot ragadják meg. Az értelem szellemi ruhába, alanyba, állítmányba, határozókba, fogalmakba és ítéletekbe öltözteti tapasztalatait; az érzést az ösztönök ápolják; sejtések, vágyak, új szellemi irányok, erős elhatározások fejezik ki. S amint az értelem látásai a valóság egyik oldalát szemléltetik, az érzések viszont a valóságnak másik oldalát hozzák közelebb életünkhöz.

Van-e ennek a benső érzésnek *tárgyi* értéke és jelentősége? Van-e valóban tárgya a vallásos érzésnek, amely Isten közelében pihen, Istent dédelgeti, az Ő megszentelő jelenlétének hatása alatt gerjedez? Ez fontos kérdés! Mert a vallásos érzésnek és átélésnek ez a boldogító ígérete s közlése. A lélek Istenben van s Isten a lélekben. Ez az érzés valóban megérez, vágyódik, világfölényes látásokban villan

ki, benső megrendülésekben „szomorú: vagy vidám hangulatokban lobban föl. A szem nem hisz úgy látásának, a fül hallásának, a tapintás érzéklésének, amint hisz az átélő lélek az ő közvetlen élményeinek, annak a színes, mozgalmas, látomásos, érzésdús, Istentől fakasztott életnek, amelynek színtere a lélek mélysége.

James ennek megvilágosítására számos példát hoz föl a múltból és a jelenből, beszélteti a letűnt idők átélőit és újabb korunk látóit. Elmondja tapasztalataikat, érzéseiket, hitüket és kicsendül belőlük az a sajátágos élet, amelyet mi nem ismerünk, nem látunk, amit csak ők tudnak és élveznek.

Valóság-e ez vagy álom? Elhigyjük-e, hogy ők Istent csakugyan átélik? James hiszi, sőt többet hisz az ösztönöknek, mint az értelemnek. »Az ösztönök vezetnek; az értelem csak az ösztönök nyomában kullog.« Tanaink, rendszereink, levezetéseink az érzéseknek magyarázatai, fogalmi elgondolásai. Másolatok, fölvételek, a közvetlen érzések átírásai szavakba. Melyikben van több erő, élet és kikényszerítő látás? összes bizonyításaink nem érnek föl az érzés pillanaty erejével.

A vallásos átélések pedig függnék a temperamentumtól. (IV. fejezet.) Mert vannak olyanok, akik csak egyszer és olyanok, akik kétszer születtek. Vannak, akik lelki megrendülésen soha át nem estek és vannak megtérők, új életre ébredők. Az előbbieket ismét részint sötét (pesszimista) világnézetűek, részint derűs fölfogásúak, de mind a kettő még a természetes vallásos élet levegőjében él. A megváltást, a felszabadulást a »kétszer születettek« élük át. A megtérés bizonyos kétlelkűségnek, kettős énnel egyesülése, benső ellentéteknek kiegyenlítődése. Aki lélekben csak egyszer született, az előtt nincsenek ellentétek, mindennek csak egy jelentése van. A kétszer szülötteknél azonban a világ többoldalú és telve van talányokkal. A természet és a szellem, a test és a lélek, az anyagi és a lelki élet küzdenek egymás ellen és az egyiket fel kell adni, a másikat pedig uralomra kell juttatni. Ők élük át a belátás és az ösztönösség harcát. Ők beszélnek

így: látjuk a jót és nem cselekedünk; látjuk a rosszat és tesszük.

De honnan fakad a hirtelen átalakulás, a megtérés? James a tudatalatti világban látja a megtérés forrását. A látható »én« külső világa mögött lappang a láthatatlan »én« a maga gondolatkörével, érzéseivel, hajlamaival. Nem is sejtjük, mi rejlik, mi megy végbe bennünk, amíg a mindennapi élet gondjaival, törekvéseivel vagyunk elfoglalva. Néha ugyan észrevesszük, hogy gondolatainkba új elemek szövednek; érezzük, hogy sajátos hangulatok, érzelmek zavarják meg lelki nyugalunkat, de azután ott hagyjuk azokat, mert nem tudjuk, honnan erednek; hogyan jutunk hozzájuk?

James számot ad róluk! Ezek mind a tudat alatti világnak a tudatosba való kitörései. Előkészítői egyéniségünk átalakulásának, esetleg a megtérésnek. És nélkülünk, észrevétlenül megy végbe a nagy változás. Mert ha az a tudatalatti világunk gazdagon kifejtett s a külső ellenállás pedig nem erős, egy adott lélektani pillanatban elborítja a tudatosat s uralmába ejti egész benső és külső életünket. Itt az új élet kezdete; boldog és érzelemdús életé, amely új világot lát maga előtt, új célokkal és új erővel, gszünik a kettőség, eltűnik a benső küzdelem és az egész lelket lefoglalja az odaadás érzelme. A benső nyugalanság helyébe lép a béke, a megelégedés, az életöröm, a tettvágy. Lát a megtérő igazságokat, amelyek eddig rejtve voltak. Az élet titkai levetik fátyolukat, világossá válnak a rejtett dolgok, anélkül, hogy értelmi bizonyítékainkban gazdagodtunk volna. Szépen és kedvesen ragyog az élet napja; a sötét árnyak eltűnnek s megdicsőülten tűnik föl a jövő. A legnagyobb boldogság kíséri a megtérőt.

És mi része mindebben az isteni kegyelemnek? James nem tér ki a felelet elől. A megtérőben – mondja – az egész tudatalatti világ az isteni gondviselés munkája. Itt, a lélek fenekén érintkezik Isten a lélekkel, ott közli érintéseit, indításait. Így jut el a lélek azon szilárd, legyőzhetetlen összeszedettséghez, benső erőhöz, amelyből hősies

tettek is fakadhatnak. Ez a szentség állapota. (VIII. fejezet.)

A szentség a lelki megállapodás, az egyensúly elnyerése! A belső küzdelmek, az akadályok, az ellentétes erők elsimulnak. A lélek ereje győzött. Az ember akarattá válik a szó szoros értelmében. Félelem, lustaság, irigység, a rang és a mód ' szeretete, kicsinyes gyanakodások eltűnnek. »Az igazi szerzetesnek – mondja egy középkori misztikus – az életben csak *egy* lantra van szüksége. A szent tűz eléget minden alantas akadályt. Fenkölt cselekedetek, amelyek számára előbb még lehetetleneknek tűntek föl, most könnyűek. Alakiságok és közönséges szeszélyek nem uralkodnak rajta. A vallásos érzés már központja az értelemnek és az érzelmi világnak egyaránt. Ennek az érzésnek tárgya pedig az Isten; célja a benső egyesülés, a hódolás és az ő követése; hatása a felszabadulás a dolgok alól, az emelkedettség végtelen érzése, a választófalak leomlása; végső eredménye, hogy az ember a személyes élet központját az önzetlen, a lemondó érzelmek világába helyezi át, ahol csak »igen« van és nincs többé »nem«.

Természetesen ennek a világnak megvan a maga külső, érzékelhető kifejezése is. Engedelmisség és szegénység (askesis); a lelki erő, amely minden önző érdeket elűz; a test tisztasága és a mindent átkaroló szeretet egészen az ellenség szeretetéig. Es mindez azért lehetséges mert a szent közvetlenül érzi Isten jelenlétét és hogy Isten lehessen az ő mindene, kész ő e földön semmivé válni.

James nagyon színesen, számos példával és klasszikus életrajzi adatokkal ecseteli a szentek erényeit. Még az úgynevezett túlzásokat is. Végül fölveti lelkében a kérdést, mi az életszentségnek értéke? (IX. fejezet.)

James nehéz kérdés előtt áll, mert az összes vallások szeme előtt lebegnek a legkezdetlegesebb alakjuktól fölfelé a bölcséleti vallásokig, az elvont pantheizmusig. Mily mórteket állítson föl? Mily szempontot érvényesítsen annak megítélésére, melyik vallás értékes, melyik nem? Minden vallás mozzgat; mindegyik lelki igényeket táplál és érzel-

meket gerjeszt. Mindegyik a lét nagy titkaira ad választ és a lélek nyugtalanságát csitítja. A szent élet boldogsága is ebből a békéből, örömből, erőből sarjadzik. Ha tehát ez az elem minden vallásban megvan, akkor a vallásos, a szent életnek benső értéke is ezekben a kibékítő, felszabadító, megnyugtató és új életirányokat fejlesztő hatásokban van. De ezek a gerjedelmek, vágyak, gondolatok összhangzatban vannak a lélek egyéb törekvéseivel is. Segítik, ébresztik bennünk a haladás, a művelődés, a boldogulás után való igyekezetünket is. Szóval a természetfölötti a természetes életbe szövődik be. Isten igényei az ember igényeihez alkalmazkodnak, a kettő egymást nem gátolja. A vallásos élet szépsége az emberi cselekedetek eszménye gyanánt ragyog. A hit hívóságának legbensőbb indító oka, hogy az az élet eszményével összhangzatban van. A vallások története bizonyítja, hogy azok a vallásos elemek, amelyek az étellel már összhangzatban nem voltak, eltűntek, vagy átalakultak. Ez a gondolkodás a vallás értékének alanyi fölfogásához vezet ugyan, de ezen alanyi szemléletnek az egész élet ki van téve. Nem föltétlen értelmi bizonyosság kölcsönöz meggyőződést a vallásnak, ilyen nincs is James bölcseletében; hanem az étellel való belső kapcsolat, az életigény. Ezt a gondolatot James úgy kielezi, hogy szinte kegyeletünket is megsérti, amikor a vallás megnyilvánulásának külső formáit lekicsinyli, vagy amikor annak igazságát a pusztá hasznosság szempontjából mérlegeli. Érti ezt James is és magyarázatként csak annyit mond, hogy ő nem hiszi a vallásos igazságok föltétlen tárgyi értékét. Meggyőződése, hogy bár ismereteinkben az igazság felé haladunk, de azt még el nem értük. Főleg pedig az orthodoxia, a theologia és a hierarchia ellen foglal állást, amelyek nézete szerint a bensőséget nélkülözik, a személyességet a vallásból elpárologtatják és a vallást pusztá tanrendszerré fokozzák le. A vallások »bűnei« is – mondja – nem az ősi szűzies vallásos érzésekből erednek, hanem a később felburjánzó osztályszellemből, uralomvágyból és a szenvedélyeknek kitéréséből, amelyek minden más gondolkodást engesztelhetetlent gyűlölnek.

De az egyéni, a személyes vallásosságot is James nagyon felületes gondolkodással értékeli. Nagy lelki erőt, hatalmas erőfeszítést lát a szentek életében, mégsem rajong valami nagyon értük. Inkább csodálja erényeiket, de követésreméltóknak nem tartja. Mert annyira egyéni az élet-szentség, azért szorul szerinte letompításra, egyetemesítésre, köznapiasításra. Isten forró szeretete, a test tisztasága, az irgalmasság cselekedeteinek művelése társadalmi javak, követésreméltó példák ugyan, de csak – gondolja – korlátok között. A test fegyvelmezése, a földi javak nélkülözése főleg a mai lány időkben önuralomhoz, lemondáshoz, küzdéshez szoktatnak és a testi és a lelki élet önállóságára érlelnek. James ugyanis jól látja, hogy a mai élvezetvágy, a küzdelmek kerülése, az önzés ápolása összefügg a vallásos eszmények elhervadásával. Az életnek nincs erős magja, lelkesítő, vezető eszménye, szilárd hite. A szentek minden cselekedete isteni erőből táplálkozik. Lelkük világának központjában Isten jelenlétének tudata áll. Tőle nyernek megvilágosítást, erősítést; reá vezetnek vissza minden gondolatot, érzelmet, tettet. Mivel pedig Isten lelke a munka, a tett lelke, azért ők is a boldogságot a küzdésben, a harcban és nem a kényelemben, a pihenésben találják föl.

Természetesen nem mindenki képes úgy begyökeredzeni Istenbe, mint a nagy szentek. De mindannyian az ő megszentelő jelenlétében élhetünk. És ez szükséges is, mert a szentek hősi erényei a világ javára válnak; az erkölcsi haladást tehát a szentek nyomain érjük el. Ez a vallásosság haszna, gyümölcse.

De a szentek nemcsak a tett emberei, hanem gondolkodók is. Nemcsak hasznot hajtanak, hanem nagy eszméket, igazságokat közölnek. Nem helytelen-e tehát a vallást pusztán a hasznosság szempontjából, pragmatikus alapon értékelni? Nem volna-e helyesebb, ha a hasznot inkább az igazságból származtatnánk le, mint az igazságot a haszonból? Ez annál is megfontolandóbb, mert a szentek közül sokan nemcsak a tettnek, hanem az igazságnak hősei is, amelyhez benső megvilágosítás, csodás, kegyelemteljes meglátás útján jutnak.

James jól látja, hogy a szentek benső vallásossága misztikus élményekkel van átítatva. (X. fejezet.) Innen ered testi és szellemi erejük! A kérdés tehát, mi az a misztikus élmény, a misztikus tudatvilág és miben különbözik az a közönséges tudattól?

Misztikus élmény alatt rendszeren homályos, szavakkal ki nem fejezhető és érzelmileg elmosódott nézeteket, szemléleteket értenek, amelyek a tapasztalati megfigyelés és a rendes, logikus gondolkodás, tapasztalás kereteit túllépik.

James a misztikus élmények négy jellemző vonását sorolja föl. Ezek:

1. A leírhatatlanság. A misztikus nem tudja szavakkal kifejezni magát; az ő állapota ismeretképekbe nem foglalható. Eredeti élmény az ő világa, amelyet sem közölni, sem másra átvinni nem képes. Hasonlít az talán az érzelemhez, mert az érzelmet nem lehet teljesen lefesteni, sem megmagyarázni, sem annak értékét éreztetni. Tapasztalataik szóval kisiklanak a rendes megismerés és megértés hálójából.

2. Bár a misztikus élmények kifejezhetetlenek, bizonyosságuk alanyilag az átélő számára teljesen föltétlen. Hatásuk az átélőre csodálatos.

3. Az átélés, az elragadtatás állapota csak rövid ideig tart. Félórát, egy órát, legfeljebb két órát vesz igénybe.

4. Ezen idő alatt a misztikus szervezete nyugalmi állapotban van. Akarata nem működik, sőt úgy érzi, hogy egy magasabb hatalom hatása alatt van és az cselekszik benne és általa. A hipnotikus jelenségektől mégis lényegesen különbözik. Az utóbbiak ugyanis nem emlékeznek vissza, mi történt velük? A misztikus ellenben az után is mindent tud és mélységes érzelem árulja el annak jelentőségét és kihatását.

A misztikus élményben mégis legcsodálatosabb dolog az, hogy oly dolgok vagy igazságok ismeretére vezet, amelyek megismerő tehetségünk határain kívül esnek. Sz. Teréz ily elragadtatásai között a kinyilatkoztatott hit legsúlyosabb igazságait szemléli és érti, bár a tudat rendes állapotában azt mégsem tudja kifejezni. Így van ez a többi misztikusnál is.

De ha ezt a rendkívüli kegyelmet, megismerő képességünknek természetfölötti úton való kibővítését, nem is értjük meg, annak lehetőségét a mindennapi élet egyes feltűnőbb jelenségeivel megmagyarázhatjuk. Rájöhetünk ugyanis megfigyelés útján arra, hogy a mi közönséges tudatunkban is bámulatos felvillanások keletkeznek. Olykor rendes úton, máskor pedig rendellenes, mesterséges hatások révén. Például: igen érdekes benső tapasztalás az, ha egy szó vagy mondat jelentése hirtelen szembeötlik. Ha olykor *úgy* érezzük magunkat, mintha az élet titkára rányitottunk volna! Máskor meg olyan érzés fog el, mintha önmagunkat sikerült volna felfödözni. »Hast du nie gespürt, dass du deines wahren Ich mit deinem geistigen Auge nur in wenigen heiligen Augenblicken gewahr geworden.«¹

A tudat világnak egy sajátos neme az is, amelyet rendellenesen a kéjgáz és az éter élvezete lelkünkől kivált és a lét titkai felől új szempontokat nyújt. Ez a tudatállapot is James szerint azt bizonyítja, hogy a rendes, értelmes tudaton kívül más tudatvilág is lappang bennünk, amelyet fel lehet szabadítani. De ha lekötve marad is az, magunktartására mégis befolyhat és új nézeteket ojthat be rendes lelki életünkbe. Tudatunk világának határait vajmi nehéz még lezárni és felmérni.

Mindezek a tudatsajátságok rávilágítanak a misztikus tudat mivoltára, amelynek lényege Isten köz vetetlen jelenlétének érzése. Kozmikus tudatnak is elnevezhetjük és mindenesetre a tudatnak magasabb foka. Amint az öntudat az állati tudatot, úgy múlja fölül James szerint a kozmikus tudat a közönséges tudatot. A misztikus tudat azonban nem magától jelentkezik; azt elő kell idézni. A test fegyvelmezése, az érzékek lenyűgözése útján juthatunk csak el az elragadtatás és az Isten-látás magaslatára. Elragadtatás nélkül nincs misztikus tapasztalat. A keresztény misztika az ima lépcsőin emelkedett fel a szemlélődés csúcsára, a test nélküli, szem nélküli látáshoz. Mert csak az önmagunkból való ki-

¹ Kingley mondása.

lépés és a léleknek közvetlen látása nyitja meg a misztikus tapasztalatok világát.

De helyt állanak-e a misztikusok azon meggyőződések igazságáért, amelyeket átélnek? Mindenesetre! Bár élményeiket kifejezni nem tudják, mégis érzik, tudják és vallják, hogy a véges és a végtelen között a korlátok át vannak hidalva. Es ez a misztikus élmény veleje. Élek én, de már nem, hanem Krisztus él énbennem; ez a misztikusok nyelve is. Az Istennel való egyesülés minden misztika célja és végső eredménye. Ezért oly könnyű a misztikusnak a pant heiz - musba átsapni és ezért oly természetes az ő derült, lírai felfogásuk és gazdag érzésviláguk.

De ha a vallásos átélés oly meggyőző erővel hat is az átélőre, abból nem következik, hogy másokból is képes ezt a személyes hitet kiváltani. Azért tehát a vallásos átélések mindig csak alanyi tekintéllyel bírnak. Csak azok gondolatvilágában játszanak nagy szerepet, akik maguk is átélők. Különbén is az átélés a megismerésnek csak egyik módja; mások meggyőződéseikhez más úton jutnak el, pl. a metafizikai elmélődés útján.

Metafizikai elmélődés! Ez a gondolat James lelkében új kérdést vet föl. Melyik az elsőbrangú tényező a vallások történetében és a vallásos hit kiépülésében: az átélés-e vagy az elvont okfejtő gondolkodás? Melyik játszott nagyobb szerepet a hitbeli meggyőződések öntudatra ébresztésében? James azt hiszi, hogy többet köszön a vallásos élet a misztikusok élményeinek, mint a metafizikusok tapasztalatot túllépő okoskodásainak. Mert a vallásos életben az érzelmeknek, az alanyi élményeknek általában fontosabb szerepük van, mint a logikai következtetéseken nyugvó metafizikának. Sőt ha alanyi élmények egyáltalán sohasem lettek volna, az értelem sem szerkesztett volna sohasem metafizikát. Istenről alkotott fogalmaink, az ő létét bizonyító érveink is csak azok előtt bírnak tárgyi jelentőséggel, akikben azok az érzelmi alapok benne rejlenek. Ha pedig ezek az érzelmek kipsztulnak, akkor a theologiai iskolák még virágozhatnak ugyan, de az igazi vallásosság elpárolog. Mert a vallásosság

nem fogalmi műremekekből táplálkozik, hanem a lélek, a szív mélységeiből. Ezért James Isten létének bizonyító érveit Kant szellemében kezeli. Isten tulajdonságait is hasonló értelemben magyarázza. Síkképek azok, mélység, mozgás és élet nélkül.

De ha azok az elvont tulajdonságok, amelyekkel Istent feldíszítjük, az ő lényegét nem is derítik föl, mégis megteremtik az áhítatnak a légkörét. Tehát nem fölöslegesek! Az emberi lélek dicshimnuszát zengik el és annál fenségebben csendülnek el, mennél érthetlenebbek. Ily esztétikai hatásra, reményeket gerjesztő gondolatokra sok léleknek ép úgy szüksége van, mint a szépen felékesített templomra. De ezek már valóban nyers gondolatok! James tévesen értelmezi a léleknek azt a szellemi erőfeszítését, amely Isten megértésére irányul. Ép úgy helytelenül magyarázza az isteni tiszteletnek külső formáit is.

A lélek – mondja – Istennel az áldozat, a gyónás, de legfőképp az ima által közlekedik. Az áldozat régi nyers alakja idő folytán a vallásokban egyre elfinomul és szellemi alakot ölt. Véres áldozatok helyét a szívnek felajánlása, a kereszténységben pedig Krisztus engesztelő áldozata foglalja el. A büntől és annak kínjaitól a bűnbevallás útján szabadulunk. De mégis az imádság a vallásos életnek és érelemnek a lelke. Az ima különbözteti meg a vallásos életet az erkölcsi vagy az esztétikai élettől. Az ima nyújt segílyt és üdvösséget a léleknek, mert az imában merül alá abba az ősforrásba, amelyből életet nyer. Ez az ima pedig a léleknek a tette, amelynek révén személyes viszonyba lép azon titokzatos hatalommal, akinek közelségét érzi. Ha ez a közelség megvan, minden megvan, ami a vallás lényegét alkotja. A dogmák és a szertartások is fölöslegesek. Viszont az utóbbiak dacára is a vallásosság csak illúzió, ha nincs meg benne ama személyes érzelmi viszony. A vallás ereje az ima erejétől függ. Az ima hatása pedig az Istenhez való viszonyunk bensőségétől. Az ima erőket szabadít föl és ezek az erők hatásokat idéznek elő akár alanyi, akár tárgyi értelemben.

De elragadtatás, Isten végtelen titkainak látása, az imában való édes összeolvadás, az áldozatok, a bűnös állapotból való kiemelkedés finom gerjedelmekre, titkos lelki mozgalmasságra, csodálatos gondolatok és belátások felbredésére, szóval rejtett benső világra és benső küzdelmekre nyit rá. A mindennapi élet szürkésege, az apró-cseprő bajaink és örömeink távol vannak ezektől a kegyelemteljes izgalomtól. Úgy tűnik föl, mintha minden emberben két »én« volna. Az egyik a világ számára, a másik Isten és a lélek számára. Aki csak a világnak és gondjainak él, az sohasem jut az ő mélyebb valóságának tudatára.

James a léleknek ezt a csendes kertjét – mint már többször láttuk – tudatalatti világnak nevezi. Úgy látja, hogy emberi természetünknek központja, magja itt van. A lélek fölényes életének ez a forrása. A látomások, az elragadtatások, a nyelvek adománya, a titkos hangok hallása, felsőbb kinyilatkoztatások megérzése itt megy végbe. Az álomszerű állapotok, az automatikus mozgáskészségek, telepatikus hajlandóságok is itt keletkeznek. Ez a tudatalatti világ telve van készségekkel, erővel; színesebb, gazdagabb, mint a tudatos élet. A léleknek ez a »másik oldala« képes Isten hatásait felfogni, megérezni és tudatba hozni. Ezen a ponton közli Isten a lélekkel önmagát, jóságát, gondolatait, szándékait, amelyekről a misztikusok beszélnek és tanúbizonyságot tesznek, hogy a mi ismereteinkben, a mi lelki életünkön kívül van még magasabb, előkelőbb szellemi élet is.

Mi következik mindebből? (XIII. fejezet.)

1. A látható világ és a mi szellemi életünk csak egy kis része egy sokkal magasabb szellemi világnak. Ez ad jelentőséget, értelmet a mi ismereteinknek, vágyódásainknak.

2. A mi célunk ama magasabb világgal való benső és összhangzatos egyesülés.

3. A benső életközösség és imádság ama szellemi világgal – legyen az akár személyes, akár személytelen – tárgyi valósággal bír. Ebből az egyetemes lelki világból szellemi erők ömlenek át a mi lelki világunkba és hatásokat idéznek elő.

4. Új életerők válnak ki az emberből és ő boldogságos hangulattal telik el.

5. A felszabadulás, a béke érzelme ül lelkébe és gyarapodik szeretete mások iránt.

Ezek az érzések és gondolatok mindenféle vallásból kicsendülnek és ezek szülik az erős hitet és rendíthetetlen meggyőződést. Az ész minden okoskodásánál többet érnek ezek az alanyi élmények. Összes logikai alakjaink és tudományos elméleteink csak szimbolikus elgondolások, jelképes beszédek; személyes élményeink azonban a legeleveníbb valóságok.

Összes emberi ismereteink ugyanis tárgyi és alanyi elemekből állnak. Akármily gazdag tapasztalás álljon is rendelkezésünkre, az utóbbiakat sohasem szabad elmellőznünk. Mert a tárgyokról leszűrődő képzeleteink a dolgoknak csak ideális képei. Magukat a dolgokat létezésükben, mi-voltukban megragadni nem tudjuk. Azok továbbá mindig mint kívülről létezők jelennek meg. Alanyi állapotaink ellenben a mi legközvetlenebb élményeink. A létezés és az átélés bennük összeesik. Épúgy a legegyszerűbb alanyi vallásosság is több erővel mozgat., mint a legmélyebb, de legszemélytelenebb tudomány. Azért fog a benső vallásosság mindig jelentős és közvetetlen szerepet játszani az emberiség életében.

Mindezekből kitűnik, hogy az összes életet alakító erők között a legkihatásosabb a vallás ereje. A vallás igelése a gazdag, a megnyugtató életnek akarása. A természeti és a természetfölötti élet erői futnak össze a vallásos léleken. Nemcsak e világ erkölcsi és fizikai erői működnek benne, hanem Istennek végtelen ereje is, amely a mindenségben mindenütt dolgozik.

Könnyebb azonban Istenről, Végtelenről beszélni, mint annak helyes fogalmát megadni. A hívőt csak eligazítják a Szentírás szavai, a hittanítók magyarázatai, James azonban a szavakban csak szimbólumokat lát és nem a valóságnak kifejezéseit.

Es valóban Jamesnek egészen sajátos fogalmai vannak

Istenről amelyek az átélés bölcselőjéhez illenek. Arra nem tud felelni, micsoda Isten rajtunk kívül, hanem csak arra, mi Ő bennünk?

Bennünk Ő a tudatos életnek tudattalan folytatása. Irányítása, vezetése, benső munkássága, ez Isten. Ez a vezetés valóság, ez a működés nyilvánvaló. Isten működik, tehát van!

De milyen ő, mi a természete, erre nem ad választ. A teológiának tanítását Isten tulajdonságairól elvetette, maga pedig újakat nem nyújt.

Isten létezése a legvigasztalóbb tény. Azért bízunk, hogy ha minden fölfordul is, hajótörést szenved is ezen a világon, minden mégsem mehet tönkre. A régi eszmények valahol másutt föl fognak ébredni. James végül hitvallást tesz. Ő mindig hitte, hogy ez a mi kis világunk csak egyike a számtalan tudatvilágnak, amelyek kívülünk vannak. Ezek a világok oly tapasztalatokkal bírnak, amelyek a mi életünkre is jelentőségesek. Így emelkedünk ki a tudományos világ szűk köréből, amely az élet gazdag és színdús tartalmából csak parányi részt nyújt, a sejtések végtelen világába.

James vallásbölcseletének bírálata.

Leibnitz mondja, hogy a bölcselők többnyire nem az által vétkeznek, amit állítanak, hanem amit tagadnak. Igen ráillenek e szavak Jamesre is. James meggyőződéses, szellemes, hittel áthatott szavaival szinte megnyer és elvakít. Úgy érezzük, hogy velünk van; úgy látjuk, hogy gondolatainkat találja el; örülünk, hogy eszméket és lelkesedést csal ki belőlünk. A népszerű hitvédelem sok gondolatot fog tőle átvenni. Örömmel fogja a világba dobni főleg az anyagelvűség ellen elszórt gondolatszิปorkáit. A tudományos hitvédő a sok gondolattal, jamesi megfigyeléssel egészíti ki ismereteit. A vallásbölcselet is a kiinduló lépéseket James szellemében teszi meg.

Jamesnek azonban rengeteg hibái is vannak. Egyoldalúlag kiemelkedő elme; egy szempontból látó gondolkodó.

Vak más nézetekkel szemben. Tele van ellentmondásokkal is. Hívó és mégis kételkedést fakaszt. Istent vall és mégis túlzóan természeti alapokra helyezkedik. Pantheista ízű és mégis véges lény jellegét viseli az ő istene. Két művében: »A hit akarása «-ban és a »Vallásos tapasztalatokban« még pantheista; de a több istenség, a pluralizmus gondolatai is már felcsillannak bennük. Küzd az orvosok anyageelvűsége ellen és még sincs bátorsága felszabadulni a pathologikus úton-módon való magyarázgatások alól. Isten megszentelő közléseit sokra becsüli, a misztikusok élményeit mégis közel hozza az ópiumszívók, a hasisélvezők látásaihoz. Látja a hipnotikusok és az extázis alatt lévők lelki élményeinek különbözőségét, mégis óvakodik a természetfölöttinek kiemelésétől. Látja az ima erejét és a vallás lelkének nevezi azt; de az imát gerjesztő külső isteni tiszteletet ízetlenül kezeli.

Amit támad, amit lekicsinyel, abban vét az igazság ellen és a tételes vallások ellen! Amilyen kedvesek építő gondolatai, ép oly hányavetiek és kegyetlenek bíráló, tagadó állításai.

»A hit akarása« képezte kiindulásunk tárgyát. James érzi természetünk Istenhez törekvését; látja ideáljaink benső erejét és azt az irányt, amely felé azok ragadnak. Tudja, hogy a hitnek van jogosultsága, mert termékenyen működik, előbbre visz. De a hit gyökerei nála rossz talajból szívják életerejükét.

Az ő hite nem a mi hitünk. A mi hitünk tárgyi, az övé alanyi. A mi hitünk az isteni kinyilatkoztatás forrásaira támaszkodik, az övé a köz vetetlen átélésekre. A mi hitünket az értelem fénye megvilágosítja és belátássá, meggyőződéssé alakítja; az ő hite élettani erőknél ösztönös megnyilvánulása, amely az ész közreműködése nélkül az ösztön biztonságával eléri célját. Érzékszerveinket kibővítette a természetfölötti dolgok megérezésének képességével.

Így azután az ő hite nem is vallásos hit, hanem a természetben rejlő erők érvényesülési vágya. Ezek az erők választás elé állítják az embert. Helyesen cselekszel, ha kö-

veted benső sugallásaidat, mert hisz azok a te titkos valód-ból fakadnak. Vágyakozol hinni? Higyj! Benned ég a vágy, hogy higyj; ha tehát hiszesz, természeted bölcs előrelátását követed és ez téged előbbre visz. Ez a hit nem természetfölötti, hanem élettani tekintéllyel bír. Életerő. Ha nem is tudod célját, kövesd; hisz a természetben mindennek van célja.

Ez a hit egy vallásnak sem a hite; ez az emberi természet valamely elrejtett szervének működése, amelyet James fölfedezni vél!

Ilyen James hite! Köz vetetlen forrása csak az önálló, a független, a benső törvényszerűséggel bíró érzélem. De itt rejlik a hiba is! Mert az érzélem nem független. Az emberi természetben minden lelki elem áthatja egymást. Az érzelmet az ész; az ész az érzélem! Az akaratot az érzélem és az ész; az érzelmet az ész és az akarat; az ész az érzélem és az akarat. Sz. Ágoston, sz. Tamás jól látták, hogy az emberi természetben minden értelmes, minden emberi. Még az ösztönök is emberiek és nem állatiak. Mikor pedig Jamesnek az érzélemről szóló gondolatait ismertettem, rámutattam arra, hogy az érzélem egész lelkes egyéniségünknek visszahatása a külső vagy belső érintésekre. Tehát értelem és érzélem (illetve akarat); tudat és tevékenység a valóságban szét nem választhatók. Azért Fouilléenál a gondolat idéé-force, vagyis a gondolatnak cselekvő ereje, az értelemnek pedig eszmeébresztő képessége van.

James ellenben ezt a belső kapcsolatot, ezt a kölcsönös egymásrahatást lelki életünk elemei között, megszünteti. Az érzelmek, főleg a hitnek érzelme saját benső, az értelemtől független célszerűséggel és ösztönösséggel bír, amely pontosabban és biztosabban eléri célját, megéri a maga tárgyát, mint az értelem. De ép itt rejlik James optikai csalódása! Mert miért ragadja meg a hitnek érzelme a maga tárgyát, mert vak, vagy mivel értelemmel van átitatva? Ha vak, akkor amit lát, átél és tapasztal, sohasem jöhet öntudatomba! Ha pedig azért lát, azért átél, mert értelmes, akkor nem az érzélem, hanem az értelem az átélésnek, a

lelki tapasztalatoknak megragadó szerve, az érzelem pedig legfeljebb ama kegyelemteljes tapasztalatoknak kísérő jelensége. /

James lélektanában élénken festette, hogy a mi lelki életünk folyam, amelyben minden együtt benső összhangzatban él! Mi is valljuk ezt és ép azért nem engedjük a hitnek érzelmét az értelem rovására önállósítani. Amint a látás, hallás, ízlés, szaglás csak akkor látás, akkor hallás, akkor ízlés, akkor szaglás, ha a különféle ingerek lelkeembe, értelmembe jutnak; a vallás érzelve is akkor válik hitté, ha értelmem ráelmél, azt befogadja, hálójába megragadja és tudatos alakba öltözteti. E lelki feldolgozás előtt bennem a hit csak valami sejtés, nyugtalanság, ködös érzés, de nem hit. Hitté értelmem közreműködése dolgozza föl. Szóval a hitérzelem mint vitális erő, mint életerő nem létezik,^ hanem mihelyt az hit, akkor már az értelem alakító munkássága alatt alakult ki hitté. De James erre a meggyőződésre nem juthatott. Miután az értelem megismerő képességét kétségbevonta, ki kellett kapcsolnia annak közreműködését a hitbeli meggyőzésekéből is. Honnan ered akkor a hit meggyőző ereje \ Csak a vitális életerő, az ösztönös benső sugallatok maradnak még hátra. Így kap a hit sajátos világosságot, önfényt, de így szaporítja meg James az emberi megismerő képességét egy magában véve rejtett és misztikus látással, az értelemről független hitnek önlátásával.

Itt azonban felmerülhet a kérdés, hogyan jut ily hitérzés nélkül a primitív ember a természetfölötti igazságoknak, Istennek ismeretéhez? Akármilyen egyszerű Isten-fogalomhoz? Csakis az okság lélektani útján. Az *értelmes* emberi természet valóban »reagál« (Reactio-készülék) a mindfenségre. »Mert ami Istenről ismeretes, nyilvánvaló előttük. Mert Isten kijelentette nekik. Ami ugyanis benne láthatatlan, a világ teremtése óta a teremtett dolgokból érthető és látható, miként az ő örök hatalma és istensége is, úgy hogy nem menthetik magukat.«¹ Megvan tehát a képességünk

¹ Sz. Pál, Róm. 1, 18-23.

arra, hogy Isten eszméjét a világból és önmagunkból életrekeltsük. Igaza van Leibnitznek, hogy a szellem, jobban mondva az emberi természet olyan, mint a márvány, melyben az erek preformálják a szobor alakját. Lelki életünk berendezése, fogékony képességeink, feltörő vágyaink mint érzékeny, eleven szervek lesik el a nekik való hatásokat és kikövetkeztetik a hatásoknak okait, titkos szerzőit.

War nicht das Auge sonnenhaft,
Wie könnten wir das Licht erblicken?
Lag nicht in uns des Gottes eigne Kraft,
Wie könnt' uns Göttliches entzücken? (*Goethe.*)

Valóban isteni fény van bennünk és ez isteni fény világánál látjuk, érezzük Isten hatásait. In lumine tuo videmus lumen tuum. De ez a fény nemcsak az érzelmenek, nem is pusztán az akaratnak vagy az észnek boldog tulajdona. Ez az egész emberi természetet átragyogja, finomsággal, ihlettel, érzékenységgel tölti el. Ez a fény maga az eszes emberi természet! Hatása alatt minden készségünk áttelekesül, átnemesedik, világfőlényessé válik.

Az atomisztikus lélektan ellen küzdő James a hit eredetének felderítésénél atomistává válik. S miért? Mert az értelem megismerőképességét, föltétlen igazságait kétségbevonta és amit elvett az értelemtől, t. i. a biztosságot, a föltétlen meggyőződést, azt az átélés, a hit érzelmének körébe utalta. Az ész következtetései nem lépik túl a tapasztalati világot, de a hívő átélései közlekednek a magasabb világgal! Az ész korlátolt, a szív korlátlan. Az ész megismerő ereje a tapasztalaton túl tárgyaltan; az érzelme tárgyilagos. íme az eszes emberi természetnek kettéhasítása. Nem úgy csinált-e James is, mint Kant? Nem utalta-e át ő is a metafizikai világ megismerését ép úgy a gyakorlati ész, körébe, mint Kant?

»A hit akarásának« folytatása a vallásos tapasztalatok külön félesége. Az elsőben szolt a hit jogosultságáról, az utóbbiban a vallásos életnek festői képét és értékelmétét adta.

Ismertjük az egyes fejezetek tartalmát. Örvendünk, hogy az első fejezetben a nyers és durva orvosi materializmus ellen állást foglal. Valóban pusztán a szervi élet beteges elváltozásaiából nem lehet oly magasfokú erkölcsi és szellemi értékeket levezetni, mint a materialisták vezetik. Ma már a bölcselek az ellenkező irányban is érdeklődnek. Nem azt nézik, hogyan hat a test a lélekre, hanem miként hat a lélek a testre. »Minden test – mondja Plato – amelynek mozgása kívülről ered, lélektelen. Némelyik azonban önmagának belső rugója, az lélektermészetű, vagyis az maga a lélek. Azok a mozgások, amelyek a szerves világban észlelhetők, belső mozgások, lélektermészetűek. Mindenben van lelkeség, de a szellemi természetű lélek mégis az emberi testben bontakozik ki. És ha ez a lélek rendkívüli, akkor nemcsak ellágyítja, de fölötte érzékennyé is teszi a testet a belső és a külső hatásokra. Was ist der Mensch? kérdezi Novalis. Ein vollkommener Trope des Geistes! Valóban az ember a szellemnek képes kifejezése és nem a szellem a mása az anyagnak. A szellem maga ölt testi arcot s nem az anyag finomul el szellemmé. A gondolatok, az érzelmek a szellemnek rendkívüli kifejezései, megnyilvánulásai. Tehát ne azt nézzük, milyen testben feshetik ki az élet, hanem azt, mit érnek, »mik a súlyuk« a lélek művelne. Miképp hat, mit művel az a külső világban. Mert az utókor számára mi marad meg a testből? Semmi! Csak a szellem ereje él a történelemben és az életben.

De az a gazdag erkölcsi és szellemi világ, amely a szent, a misztikus lelkéből kisugárzik, sokszor egy áldott pillanatnak, az élet belső megújulásának édes gyümölcse. Hogyan létre az a szellemi és erkölcsi átalakulás, amely a megterés nyomában jár? Mily benyomások, lelki gerjedelmek előzik meg az újjászületést a sötétségből a fénybe? Mindennek van elégséges oka, a megtérést is elégséges okkal kell megmagyarázni.

Mi a megtérést Isten különös kegyelmének tulajdonít-

¹ Symposium, XXIV.

juk, amely megérinti és megihleti a lelket. A kegyelem majd rohammal veszi be a lelket, majd meg finom aknamunkát folytat a régi ember ellen, míg a bűnnek erősségei talajukat veszítik es összeomlanak. James ezzel a látszólag egyszerű magyarázattal nem elégszik meg. Mélyebb és szemléltetőbb elemzéshez fordul; leszáll a lélek örvényeibe és ott keresi a megtérés titkát. S megtalálja-e?

A lélektanban beszélt már a tudatfolyamról. Ott szemlélte már ennek a folyamnak elillanó habjait, tovairamló gyöngyszemeit. De ennek a folyamnak – mondja – nemcsak tükre, hanem mélysége is van és ezen mély rétegen nyugszik a felvillanó tudatvilág. A mélységben sötétség van és nyugalom, de az a nyugalom, az a sötétség csak látszólagos. Csodálatos kitörései vannak a mélységnek és csodálatos életet lök föl a tudat felszínére. Mi van tehát ott? Mennyi erő, mennyi képesség van felhalmozva, azt mi nem tudjuk. A nemes ércek, a drágakövek a föld mélységeiben vannak s mi e kincseknek csak ágait tördeljük. A tudatos élet egy mély, ismeretgazdag alvilágnak pislogó mécse. Az igazi fény lenn lobog.

Az öntudatalatti világ tehát az igazi szellemi világ. A tudatos élet szegényes, kis világ. Innen törnek föl a lángész látásai, itt megy végbe a szent átélése és a bűnös ember megtérése.

Tudatalatti világ! Ez tehát a bűvös szó, amely mindent megmagyaráz, amihez a tapogatózó, fűrkésző tekintetünk már nem férközhetik. De valóság-e ez, vagy álm, amelybe tevékenységünket elringatjuk. Itt, ennél a kútnál találkozik a modernista, a pathologusok lelki életét vizsgáló orvos, a nagy szellemek pszichológus elemzője, a pantheista, a misztikus! Elégséges magyarázatot nyújt-e tehát a tudatalatti világ?

Az öntudatlan lelki világ nagyon élénken foglalkoztatja a tudományos irodalmat. Akik róla beszélnek, két főcsoportba oszthatók. Az egyik csoport az egységes öntudat korlátain belül marad; a másik csoport a személyiséget, az »én«-t, a tudatot kettéhasítja úgy, hogy két tudat, két »én«,

két személyiség válik ki egy alanyból s felváltva hol ez, hol a másik működik. Külön kell e két csoportot tárgyalnunk.

Kétségtelen, lelki életünk működésében sok oly benső jelenség történik, amit mi nem figyelünk meg. Rágondolok pl. egy névre, de nem jut eszembe. Tovább haladok, mással foglalkozom és íme, egyszerre csak felvillan lelkemben a név. A tudatosan megkezdett munkát öntudatlanul is tovább folytatom. Egy más eset! Látok egy tárgyat és sajátságos érzélem fog el! Miért? Bizonyosan az első alkalommal kellemes vagy kellemetlen benyomással volt reám, amelynek hatása tovább is él bennem. Ez az utózőnge tehát tudattalan.¹ Geysler emlékezetünkbe hozza azokat az Öntudatlan lelki folyamatokat is, amelyek akkor mennek bennünk végbe, amikor sikképeket plasztikusan szemlélünk. A mi élettani látásunk ugyanis felületi és nem három dimenziójú, nem *testi*. Mi mégis testeket látunk, azokat a térbe helyezzük és egymás mellé elrendezzük. Ez csak úgy lehetséges, hogy bizonyos mozgató érzetelemek és meg nem figyelt Ítéletek összefűződnek és a testek síkjukból kidomborodnak. Hasonló öntudatlan működés megy végbe akkor is, midőn ítéleteket és következtetéseket alkotunk; amikor nyelvtani szabályok szerint beszélünk és még sok más esetben. Világos, hogy lelki életünk egész működése és tartalma sohasem táruul ki előttünk a maga gazdagságában. Nézővonalunk csak bizonyos elemekre irányul és az eszmetársítás mechanizmusa segít bennünket gondolkodásunkban, hogy rokon ismereteink összesorakozzanak és támogatassanak, a tudat küszöbe alól az öntudatba lépjenek.

Ezek a tudattalan lelki működések nem bontják meg lelki világunk egységét, nem alkotnak két »én«-t belőlünk és úgy élettani, mint lélektani úton (eszmetársítás törvényei) is megmagyarázhatók.

A másik nézet ellenben az öntudatlan lelki működéseket mint egy elkülönített tudatvilág kifejezését fogja föl. Ez az új tudatvilág is tudatos, ennek is megvan a maga külön átlélő

¹ Lipps: Leitfaden der Psych. 97. 86.

alanya, tartalma és gazdagsága. Ez a nézet tehát az egy oszthatatlan emberi természetet két »én«-re bontja, két alany között szétosztja. Amint a tenger bizonyos mélységeinek bizonyos sajátos életvilága, faunája van, úgy látnak ők az emberben is más-más tudat világot, más-más gondolatokkal és érzelmekkel. A rendes tudaton kívül tehát megkülönböztetik még a subliminale ego-t, a tudat vonal alatt levő »én«-t is, amely a hétköznapi tudat előtt rejtve volt és amelynek semmiféle ismerete sincs arról, ami lenn történik. De míg némelyek, Janet,¹ Binet,² ezt a lelki élet beteges szétforgácsolódásának tudják be, Meyers és James ebben is rendes és természetes lelki életet látnak. Ő előttük a lélek is olyan, mint a tenger. Csillogó felszíne a közönséges tudat, mérhetetlen mélységében azonban ott dereng az a másik lelki világ, amelyet mi át nem pillanthatunk, csak működéseiből ismerhetünk. Mert ez a felső réteg az alsó övekből táplálkozik. Innen csapnak föl az új hírek; innen erednek kitöréseink és meg villanásaink. A telepathia, a gondolatolvasás, a távolba látás sejtetik ennek a kulisszák mögötti világnak létezését és színnel, erővel teljes gazdagságát; sejtetik egyúttal azt is, hogy ezen a szellemi világon kívül más világok is vannak. A törvények rendszerének ismeretét ezen éteri világból kapjuk. Ezen túl van »a szellemi életnek világa, amely bár az anyagi világtól független, de az éteri világ révén mégis megközelíthető.«³

Így álmodozik Meyers és éhez a misztikus világhoz csatlakozik James is; az ő szemlélete is ily csodálatos jellegű.

De mit csináljunk mi ezzel a más lelki világgal? A lélektan a lelki jelenségek eredetével, módosulásaival, összefüggéseivel, lefolyásával foglalkozik. És csak ezekkel a tudatos tényekkel! Van-e tehát annak jogosultsága, hogy ezen a lélektanon kívül még egy »Unter-Psychologie«-t, egy tudat-

¹ L'automatisme psychologique. Paris, 1889.

² L'altération de la personnalité. Paris. 1892.

³ Human Personal. 165. o.

vonal alatt levő lélektant is szem előtt tartunk? Tudhatunk-e mi arról valami bizonyosat, mikor ép a tudatalattiság a jellemvonása? Nem azokról az öntudatlan lelki működésekről beszélek, amelyek rendes lelki életemben bizonyos törvényszerűséggel és megszokással mennek végbe és az én »én«-emet képezik, hanem arról az állítólagos második »én«-ről, vagy az »én«-nek arról a második övéről, amely mégis egy külön világot képez számomra. Képezheti-e ez egy új lélektani tudományágnak tárgyát?

A VI. nemzetközi lélektani kongresszuson¹ ezt az elméletet »kényelmes hipotézisnek«, *asylum ignorantiae*-nak nevezték. Ugyanott B. Leroy azt is mondotta, hogy ez »kényelmes »formula« oly jelenségek megmagyarázására, amelyekben személyiségemnek semmi része sincsen.«² Wundt pedig már 1893-ban³ óva intett minden elhamarkodottságtól. Ez az elmélet – írja – »ein ausgeprägtes Beispiel jener Art psychologischer Scheinerklärungen, die darin bestehen, dass man für die zu erklärenden Dinge einen neuen Namen einführt, mit dem dann die Erklärung für abgemacht gilt. So besitzt diese Theorie auf jede Frage eine Antwort, die keine Antwort ist, weil sie nur in einer Namenverkleidung der Erscheinungen selber besteht.«

Mi tehát igen előkelő tekintélyek alapján ezt az akár beteges, akár misztikus tudatalatti lelki világot figyelembe nem vehetjük. Ha az orvosok betegeknél kettős »én«-re, tudatalan »én«-re, kettős személyiségre bukkannak, ez eseteket mint rendkívülieket kezelik és annak élettani okát is keresik. A természet bizony nemcsak a testet, hanem a lelket is elcsúfíthatja. De a torz mindig kivétel a szabály alól; a torz lélektana más, mint az egészséges ember lelki élete.

James is tudja, hogy a tudatalatti világot eddig csak kevés és beteg egyénnél tapasztalták és mégis általánosít. »Kevés azon emberek száma, akiknél a tudat alatti keletkezését

¹ Congrès international de Psychologie. Genf. 1910. p. 97., 104.

² U. o. 99.

³ Phil. Studien Bd. VIII. 27. o.

gyakorlatilag ki lehetett mutatni. Azoknak is nagy részük hipnotizálható személyekből, vagy hisztériás betegek közül áll.« És James mégis a beteges emberek bomlott lelki világával azonosítja a vallásos élet legfontosabb megnyilvánulását. Ezekből a beteges, kulisszamögötti történetekből származtatja a vallás legfinomabb jelenségeit. Igaz, hogy James e titokzatos külön lelki világ kialakulása számára Istennek is ad helyet, mintha itt nyilvánulna meg az ő kegyelmének ereje; de ezt nem a tudós, hanem a hívő számára mondja és a tudós előtt a természetfölöttit egészen természetes ruhába öltözteti. »A lélektan és a vallásos tapasztalat oly erőkkel számolnak, amelyek a tudatos Én határain kívül esnek és az Én életének megváltást hoznak. De a lélektan ezeket az erőket tudatalattiaknak minősíti, hatásukat pedig bizonyos idegfolyamatoknak tulajdonítja és vallja, hogy azok az emberi határokat nem lépik túl. A keresztény theoiógia ellenben azt hangsúlyozza, hogy ezek az istenségnek közve tétlen, természetfölötti hatásai.« Nemde világos, hogy James itt Isten legmagasabb kegyelemműködését bizonyos tudatalatti idegfolyamatokból származtatja? És vajjon ez nem orvostani materializmus-e?"

Ezekből az idegfolyamatokból serkennek föl tehát a lélek sajátos érzései, a nyugtalanság, a vágy egy szebb és tökéletesebb élet után. Innen ered a belátás, hogy bennünk valami nincs rendben; hogy a jelenlegi állapot tökéletlen és azért fölfelé kell törekednie. Ez a fölfelé törekvés csálja ki belőle a gondolatot, hogy ő egy magasabb renddel kapcsolatban van és hogy ennek a magasabb rendnek magját önmagában bírja. Ez a belátás pedig rávezeti őt arra is, hogy ez a tökéletesebb kívülről a világegyetemben is működik és hogy ő hozzá menekülhet mindannyiszor, ha alsóbb lényé hajótörést szenvedett. És mindezek után maga James felveti a kérdést: van-e tárgyi valósága e tapasztalatoknak? Létezik-e az a magasabb (Höhere) valóban? James azt feleli: létezik az a tudatalattiban, sőt maga a tudatalatti, az a »tökéletesebb«.. Igaz, hogy az átélő úgy érzi, mintha kívülről vezetné őt az isteni gondviselés, de az csak látszat, mert az a föltétlen

benne van. »A véges Én egyesül a föltétlen Énnel, mert az azonos Istennel és azonos a világlélekkel.«

Tárgyalásomban James művének egyes részeit átugortam, hogy egy vonalban levezessem, mi is az a James-féle tudatalatti? A lélektani mezőről átugortunk a metafizikaira s innen a legsajátosabb pantheizmusba. Most már látjuk, mi ez a James-féle tudatalatti lelki világ? Az »én« felső rétege képezi az egyéni tudat vonalát. Alatta van a tudat világnak éjbe, sötétbe merülő világa. És ennek is a mélyén »szunyókál« (Eckhardt misztikus szavaival élve) Isten, aki minden, aki mindenben benn van; és akiben szintén minden benn y an. Ha James főtételét művének elején így állítja föl, akkor sokkal természetesebben gördülnek le következtetései. Mert így egyszerre mindent látunk. Látjuk, mi a kegyelem kitörése? mi a misztikus látása és átélése? mi a megtérés? mi a boldog együttélés és összhang Istennel? mi az isteni sugallat? mi az elragadtatás? Mindezek Istennek bennem létrehozott hatásai. Kár Jamesnek fiziológiai vagy ismeretelméleti magj'arátzatokat adni. A pantheizmus látszatra a legegyszerűbb szemlélet. Isten minden és minden Isten. Ezzel valóban mindent ki lehet magyarázni. Méltán mondotta Leuba a pszichológusok VI. nemzetközi kongresszusán,¹ hogy »a nagy amerikai pszichológus elvakította magát a vágytól, hogy egy új világot fedezzen fel«. Boutroux pedig James vallásbölcséletéről nyíltan kimondotta, hogy ez a különös hit a fantáziának vagy pedig bizonyos értelmi és erkölcsi temperamentumnak terméke.² Ezen a ponton a tudós lemond a kutatónak tudományáról és egyszerűen látóvá válik. Itt nem lehet vitatkozni az élmények minőségéről, itt csak hiszünk. Ha pedig bírálatba bocsátkozunk, a pantheizmus ellen kell pörbe szállnunk. Mi ezt nem tesszük, már csak azért sem, mert James későbbi művében, a Pluralizmusban, – mint látni fogjuk – önmaga ellen foglal állást, mikor Istent megint véges lénynek, nagy embernek tartja.

¹ VI. Congrès ... p. 133. 0.

² Revue de Met. et de Morale. Paris, 1908. 12.

A tudatalatti világ, James magyarázása értelmében, határos a csodálatossal, a talányszerűséggel, aminek a tudományban nincs helye. A vallástudomány és a helyes misztika sem szorul reá, mert Isten természetfölötti működését, kegyelmes leereszkedését, a megtérést, az átélést, az elragadtatást pantheizmus nélkül is megmagyarázhatjuk és jobban megérthetjük, mint James alapján. A pantheizmusban ugyanis megszűnik az egyéni akarat, a személyes öntudat, a kőszakaratos törekvés és cselekmény, ami pedig mind a tökéletes ember fogalmához tartozik. James pantheizmusában továbbá egymás mellé kerül vallásos ihlet és ópiumos álom; látomások és alkoholtámor; megtérés és hipnotikus szuggeszció és a kétféle jelenségeket úgy összekapcsolja, hogy közeli a vád, hogy Jamesnél Isten maga esik szívgyörcsökbe, örületekbe és más pathologikus helyzetbe.¹

Ne csodálkozzunk most már azon, ha James a vallásos élet minden jelenségét eltorzítja; vagy ha az egyik pillanatban feldicséri azt, amit a másodikban lekicsinyel. Ő maga jól látja a vallásos lélek boldogságát, az emberi nyugtalanságok elsimulását, a lélek vágyainak beteljesedését. Látja a lemondás, a szegénység, a hősiesség magasztos példáját, Isten lelkének a vallásos lélekhez való közelségét, mégis, mikor a szentség értékét elemezi, szinte fellázítja lelkiismeretünket. Mi ugyanis nála a vallásos élet értékének fok jelző je? Az emberi igények érvényesülése. És mitől függnek az igények? Bizonytalán a fejlődéstől. Szóval a vallás nem természetfölötti, hanem természetes tény, amelynek célja az emberi haladás előmozdítása. A vallás élettana az ember élettanából fakad! Nem emel ki a természet határai fölé, hanem arra irányul, hogy a természetben hivatásunkat becsületesen betöltsük.

James logikusan gondolkodik. Hiszen nála Isten sem természetfölötti lény, hanem a világnak egyik alkotórésze. És ha az én legbensőbb valóm maga Isten, akkor magam, illetve Isten fölé csak nem emelkedhetem! Az ember maga tehát ép úgy természetfölötti, mint természeti lény, hisz a

¹ Esser, Mausbach: Religion, Christenthuni, Kirche. I. 352. o.

kettő voltaképpen egy. Sőt ha Isten vagyok és Ő vezet engem érzéseimben és gondolataimban, lehet-e ezen érzés fölé más tanítót vagy bírót állítani? Van-e jogosultsága az egyháznak, a hittannak, a hierarchikus és egyházi szervezkedésnek? Nem inkább arra szolgálnak-e ez intézmények, hogy a lélek mélységéből fakadó szüzsies vallásos érzéseket elfojtsák? És mire való az a nagy erőfeszítés is, amelyet a szentek életében tapasztalunk? Elég ebből annyi, amennyi az emberiség életét előbbre dobja, eszményi irányba tereli. Es míg egyrészt a szenteket utánzasképpen a modern világ elé állítja, másrészt mérsékli hevét: csak módjával.

De a misztikus vallásos élmények – mint láttuk – nemcsak érzésekről, hangulatokról adnak számot, hanem igazságokról is! Ezeket az igazságokat az átélő nem képes szavakba foglalni; a nyelv kifejezőképességét, az észnek pedig a törzsfogalmait fölülműlják. Látások, mélységes szemlélődések, isteni megvilágítások lendítenek fel a legmagasabb igazságok szirtjeire. Elég azokat látni és a lélek eltelik mély meggyőződésekkel; jobban hisz e látásoknak, mint az érzékszervek adatainak.

Hogyan lát és mit lát a misztikus, arról igen bőven írtam. Nem akarok tehát ismétlésbe bocsátkozni. Csak ki akarom emelni, hogy James a misztikus élményeit a kéjgázosnak mámoros látásaival egy színre helyezi; az utóbbiban látja ugyanis a misztikus intencionak előfokát. Mi a misztikus egész jellemét, lelki berendezését, rátermettségét másképp értékeljük, mint James. A keresztény misztika az erkölcsi és a szellemi tökéletességnek ki virágzása és nem egy dekadens, elcsenevészett, vagy bomlott idegrendszernek túlfeszítéséből származó lázas, rémes álomlátás. A misztikus látásai erő, lelkesedés és nagy tettek forrása: a dekadenseknek mesterséges mámorja ellenben a testi és a lelki rothadásnak bevezetője. Hogyan lehet tehát a két lelki elragadtatást egyszerre csak említeni is, mikor oly különböző forrásokból erednek és oly teljesen ellentétes hatást létesítenek?

A legcsodálatosabb előttünk mégis az, hogy James más szempontból a misztikusok szellemi meggyőződéseit oly

sokra becsüli. Többre tartja, mint az értelem fáradságos működését, az elmélyedő gondolkodás következtetéseit. Tagadja Kanttal az Isten létét bizonyító érvek föltétlen erejét és ugyanakkor felmagasztalja az olyan zavaros vizekből felbugyogó misztikus látások értékét. A keresztyény misztikának joga van az átélés tárgyi igazságát hangsúlyozni, mert vallja úgy az értelemnek megismerőképességét, mint Isten *természetfölötti* működésének lehetőségét és mind a kettőben az igazság szerzésének forrását ismeri föl. De James ismeretelmélete csak nagyon alanyias értékekhez visz, misztikája pedig lapos, tehát sem az egyiknek, sem a másiknak nincs joga a föltétlen és tárgyias igazsághoz. Mivel azonban James is látja, hogy a cselekvésnek lendítő ereje az igazság, azért érzi, hogy valamelyiket a kettő közül mégis föl kell díszítenie a tárgyi igazság jellegével és íme, a belső átéléseket magasztalja föl. Ezek ugyanis tudatalatti világból fakadnak, amelynek magja maga Isten, tehát isteni tekintéllyel és erővel bírnak. A metafizikai igazságoknak tehát közvetlenül Isten a forrása és az összes vallásos igazságok az Ő érintéséből, erejéből nyernek tárgyi alapot és bizonyosságot. De mikor megint erre a meggyőződésre jut, akkor látja, hogy sokan épügy elvetik az átélés tanúbizonyságait, mint az értelemnek okfejtéseit. Hogy lehet ez? James könnyen túlteszi magát e nehézségeken és azt mondja, az átélések csak azokra nézve tárgyi jellegűek, akik átélnek; másoknak ellenben joguk van azok erejében kételkednie. Ez azonban szomorú eredmény, mert most már a vallási és metafizikai igazságok egyaránt elvesztették szilárd alapjukat. Sem az észben, sem a szívben nincs szilárd talajuk és a kételkedésnek tág tere nyílik. Más szóval: mikor látszólag legközelebb jutottunk Istenhez, akkor legtávolabb estünk el tőle. Ha ez a tény igaz, James a legszebb önvallomással és szónoklattal sem képes a lelket Istenhez közelebb hozni. Az átélések mámorából szőtt himes fátyolt az anyagias kéz lerántja a vallásos átélő fejről és többé nem lát mást, nem ragad meg mást, mint az érzékeinek körébe eső természetet és annak erejét.

Nincs tehát más hátra, mint visszavonulást fűjni, vagy

njáltan az anyagelvűség pártjára állni. Ha visszavonulunk, le kell győznünk a pragmatizmus bűvös ígézetét, be kell vallanunk az értelem megismerőképességét, el kell fogadnunk, hogy az okság, a célszerűség törzsfogalmi elvezetnek Istenhez. Vallanunk kell Isten világfölötti lényét, természetfölötti működését, megszentelő hatását, kegyelmeinek kiadását a lélekre. Ezekből az átélésekből összeszöhetjük azután Isten természetfölötti erejét és mondhatjuk Jamesszel: Isten működik, tehát Isten van. És ezt meggyőződéssel, egyetemes és általános hitet érdemlő módon hangsúlyozhatjuk, mert van tárgyi alapja úgy az értelemben, amely megismer, mint a szívben, amely megérez. Sem az ész, sem a szív nem szabad lekicsinylenünk; mind a kettő a valóság világával érintkezik, mind a kettő ismereteket nyújt. A keresztény misztika az iskolás bölcsélettel párhuzamosan született, nőtt és virágzott. Az ész egyensúlyozta a szívnek ábrándozásra, rajongásra, túlzásra való hajlamait; a szív viszont az értelmet az egyoldalúságtól őrizte meg. Mihelyt a kettő egymástól elszakadt, vagy az egyik a másik fölé vágyott kerekedni, megbillent a szemlélődés, túlzó rajongásba csapott az érzelem és megszületett a heterodox, a helytelen, az egyoldalú bölcselkedés és misztika.

Ez a sors érte Jamest is, sőt ő még különösebb helyzetbe jutott. Tagadja az értelem megismerőképességét, de nincs ereje az átélés tárgyilagosságát sem állítani. Így az ő lelke csak hisz ez a hit sem meri jogát föltétlenül és hangosan érvényesíteni. Hite a kételkedő hite? S bármennyire hangsúlyozza is, hogy ő hisz Istenben, hisz más szellemi világban is, ismeretelméleti, sőt anyagelvű tévedéseivel vagy túlzásai-val annyira megrendítette lelkünket, hogy szánakozunk hiszékenysége fölött. Nem hiszem, hogy akadjanak követői. Akik műveit elolvassák, vagy elfogadják tévedéseit és akkor nem hisznek; vagy nem fogadják el és akkor legfeljebb néhány lelkes gondolatot tesznek magukévá, de hitüket más alapra építik. És ha utána nézünk, mi James ezen örökös bukdácsolásának oka? azt hiszem, a következő. Annyira begyökeredett az élettani fejlődés pozitívista és természettudományos gondo-

latkörébe, hogy minden ismeretelméleti, erkölcsi és vallásos igazságot csak a szakadatlan elváltozás, keletkezés és kiélés alakjában szemlél. Másrészt lényének másik oldala annyira át van hatva a szülői ház, a hagyományok, a személyes tapasztalatok misztikus emlékeivel, hogy a tudóst egyre hatalmába kerítik ezek a megszentelő érzések, visszaemlékezések és képek. Valóban két személy él ő benne! Az egyik küzd a másik ellen és sem a meggyőződéses tudós, sem a hitből erős, vallásos egyéniség nem képes benne megacélosodni. És így egyéniségének mind a két eleme befejezetlen marad.

James metafizikája.

Minden gondolkodó kutatásainak végső eredményeit összekötni, a kuszált szálakat összeróni igyekszik. James beszélt a lélekről, beszélt a mindenség erőiről, beszélt Istentől, a végső kérdések azonban még hátramaradtak. Mi a lélek? Mi az Isten? Mi a világ? Milyen viszonyban van a lélek (vagy az ember) Istennel? Milyen viszonyban van a világgal? Milyen összefüggés van Isten és a világ között? A végtelen jó és a rossz; a végtelen tökéletes és a sok tökéletlenség között?

Ez *volt* mindig a bölcselelőknek, a vallástanítóknak keserves keresztye. Ez a fogas kérdés: honnan van a rossz? Miképp lehet Isten lényegével, benső jóságával és gondviselésével a világon hömpölygő nyomorúságnak óriási áradatát összeegyeztetni? James a keserű valóságok láttára újra elemzés alá veszi a vallásnak és a bölcséletnek feleleteit: szétszedi azokat és miután nem elégítik ki lelki igényeit, új megoldást ajánl. De hogy jobbat ad-e, azt mindjárt meglátjuk.

»A pluralistic universe«, vagy a francia fordítás szerint »Philosophie de l'expérience« a műnek a címe, amelyben James ama súlyos metafizikai kérdésekre megfelel. Nyolc előadás keretében vezeti le gondolatait és jut el végső következtetéseihez.

Az első szól a bölcséleti gondolkodás azon fajairól, amelyek e kérdésekre válaszolnak. De már eleve kikapcsolja

úgy az anyagelvűséget, mint a pozitív vallásoknak és az iskolás bölceletnek hitvallásos tanítását. Azt hiszi, hogy ezek a felfogások ma sem nem gyakorlatiak, sem nem életképesek. Ma az egyedül helyes álláspont a pantheizmus és a spiritualizmus szerencsés összerázásából, keveréséből jön létre. Ámde ennek a szellemi pantheizmusnak is két alakja van: az egyik egyelvű (monista), a másik többelvű (pluralista). De az egyelvű pantheizmus tele van ellentmondással. Egymás mellett van benne a végtelen és a véges, a föltétlen és a viszonylagos; a tökéletes és a tökéletlen. A végtelentől, a korlátlantól, a tökéletestől nem vezet híd a végeshez, a viszonylagoshoz és a tökéletlenhez. Bár ez a kételvűség más, mint a theizmusnak kételvűsége, mégis csak ledönti azt a tökéletes összhangot, amelynek Isten, a világ és az ember természete között kell fennállania. Mi és a világ föltétlenül csak részek maradunk; rész pedig nem lehet az egész gazdagságának osztályrészese. A résznek természete és föltételei nem az egésznek természete és föltételei. Az egyelvű pantheizmus tehát ép oly kevésbé megnyugtató, mint a monarchikus jellegű kételvű theizmus.

A második előadás elmondja, mint iparkodnak a monisták a világos ellentmondásokat kiegyenlíteni és a világot benső egységbe foglalni. A lények nem függetlenek, mondják Lotze, Royce és Bradley. Ha függetlenek volnának, nem lenne közöttük benső összefüggés. Ep ez az egymásra utaltság megengedi, hogy a látszólag önálló morzsákból álló világot egyre bővülő és mind általánosabb fogalmainkban összekapcsoljuk. A legáltalánosabb fogalom pedig az abszolútnak, a föltétlennel fogalma és ebben a fogalomban, mint a legterjedelmesebb körben, minden fogalom befoglalatik.

James ezen okoskodásra azt feleli, hogy amik gondolatainkban, fogalmainkban még ellentmondást nem foglalnak magukban, azok a valóságban tényleg kizárhatják egymást. A valóság világa más, mint a fogalmak világa. A valóság adatai egyrészt egymástól függetlenek, másrészt azonban összefüggők. Ezt a bizonyos függetlenséget az abszolutisták figyelmen kívül hagyják. Az abszolút bölcelete tehát nem föltétlenül helytálló!

Az abszolút bölcelet kiváló képviselője Hegel. Vele és módszerével foglalkozik a harmadik előadás. Hegel túlzottan észelvű és mindazt valótlanak és állhatatlannak tartja, ami csak érzéki tapasztalati és nem fogalmi bizonyossággal bír. Másrészt ő a tagadás logikájának a megalapítója. Ha a fogalmak – mondja Hegel – egymást kizárják, akkor azok egymást tagadják. De ép azért, mert egymást tagadják, egyúttal egymást vonzzák, előhívják. Ha pedig az állítás és tagadás által mozgásba jönnek, akkor a legmagasabb eszméig, az abszolúthoz felvezetnek. Hegel azt hitte, hogy ez a dialektikai fogalmi játék csakugyan az örök, az oszthatatlan és szükségképes igazság birtokába juttatta. De egy igen fontos körülményre nem gondolt. Az ő abszolútja csakis úgy jött létre, hogy a világot elvonások révén szétmorzsolta úgy, hogy ezek a részek bár az egységnek a részei, a tökéletesnek elemei, mégis a teljes tökéletessel, az abszolúttal szemben tökéletlenek. Ha pedig a részek tökéletlenek, hogy lehet az abszolút tökéletes? Ha pedig tökéletesek a részek, hogy lehet akkor tökéletlenség, rossz és bűn a világon?

Az abszolút bölcselkedés tehát pusztán ragyogó, misztikus gondolkodásból összeszövődő föltevés. Ellentéte a sokelvétség, vagyis az a szemlélet, hogy a valóság nem összefüggő zárt rendszer, hanem egymástól független valóságok foglalata.

James a negyedik előadásban Fechnerrel foglalkozik és ugyanezt a témát másképp világítja meg. A minden egyéniséget felszívó föltétlen bölcelettel szemben feltárja a valóság eleven és gazdag világát. Már Fechner szemében is a világ eleven és tudatos s ez a tudatosság nála a testeknek arányában nő. A föld tudata – mondja – felsőbbbrangú az ember tudatánál; a különböző szellemi lények tudatossága pedig hierarchikus rendben szemlélhető. Isten maga pedig mindennek, ami csak létezik, tudatosságát magában foglalja. James szerint ez a bölcelet Hegelével szemben előnyben van, mert nemcsak Istennel, hanem más közbeeső tudatos étellel is foglalkozik és rámutat arra is, hogy a tudatos lények szabadon egyesülhetnek és szétválhatnak, részei lehetnek egy egyetemesebb tudatos létnek anélkül, hogy önállóságukat elveszítenék.

Az ötödik előadásban bontakozik ki James gondolatvilága. A véges tudatok – mondja – alkotják a végtelent! Lehetséges-e ez a tétel? Van-e benne ellentmondás? A pantheizmus alaptana, hogy mi Isten részei vagyunk és Isten nem más, mint a véges természetű részek összessége. A Hegel-féle pantheizmus lényege pedig az, hogy a dolgok úgy léteznek, amint azokat mi megismerjük. Ámde a véges lények másképp ismerik magukat és azért másképp is léteznek mint ahogyan az Abszolút ismeri azokat. Nem bonyolítja-e ez az említett pantheizmust ellenmondásba? Mi következik ebből? Vagy léteznek a lényegileg különböző öntudatok, vagy nem! Az előbbi föltevés az öntudatok különbözőségét ugyan megmagyarázza, de nem azok benső egységét és a világ már csak szétmorzsolts és szakadozott egyetemesség képét mutatja. A pantheizmus tehát összeomlik. A második feltevés mellett a világban van különbözőség és ellentmondás, de helyesebb-e különbözőség és ellentmondás? Egymásnak ellentmondók lehetnek-e a valóban létezők, vagy ez az ellentmondás csak látszat, az értelemnek játéka? Romboljuk le – mondja James – az intellektualizmust, mert ez minden félreértés forrása. A logikai intellektualizmus eligazít ugyan valamiképp úgy az összismeretnek, mint a cselekvésnek világában, de nem ad számot, nem fejtí meg a *valóságnak természetét*. Sőt lehetlenné teszi a valóságos, a létező világnak elméleti megismerését, amely tényleg egyrészt független, másrészt függő; egy és mégis sokféle, állandó és mégis szüntelen változó.

A hatodik előadás Bergson gondolatait ismerteti, amelyekkel tönkretette az intellektualizmust. A görög bölcsélet azt hitte, hogy több a nyugalom, mint a mozgás és hogy a valóság egy, változatlan és leszögezett. Főleg Zeno gondolkodott így. Ma látjuk, hogy legfőbb a mozgás. A valóság folytonosan nő. A teremtés szüntelen. Az életfejlődés szakadatlan átalakulás. Az élet képe olyan, mint a léleké. S amint a lelki élet számtalan homályos szálnak összhangzatos összeállása, ép olyan a külvilág élete. »Je suis donc unité multiple et multiplicité une.« Sokfélék egysége és egy

sokféleség vagyok. És ilyen a világ is. Ámde az értelem csak egységeket ad ott, ahol a valóság sokféleséget nyújt. Állapotokat szemléltet ott, ahol a valóság szakadatlan átmeneteket tüntet föl; változatlanságot tapogat ott, ahol csupa mozgalmasság van. És mindenütt sötétség, mindenütt ellentmondás merül föl, mihelyt a tiszta nyugalomból, a merő állapotokból átmeneteket, mozgalmasságot akarunk összerakni. Egyszersmindenkorra le kell tehát mondanunk a logikai axiómákról, amelyeket a valóságos élet mindig felcsúfol. A valóságos élet több, gazdagabb, mint az értelem szűk meghatározásai. Hogy a világot és az életet megismerhessük, be kell magunkat is ágyaznunk a változások világába, a lélek szabad pillantásához, az intuícióhoz kell fordulni és empiristának, megtapasztalónak kell lenni.

A hetedik előadásban rámutat James, hogy az abszolutisták föleg ezen *egy sokféleség és változó állandóság* ellen küzdenek. Már pedig a »föltétlen« a legnagyobb képtelenség. Mert ha nincsen semmi külső dologgal benső viszonyban és mégis minden különböző és ellentétes viszonyt önmagában hordoz, mi más lesz az, mint szintén egy sokféleség? A föltétlen tehát mitsem ér! Az egyedül helyes világkép csakis az, amelyben a dolgok folyton változnak, örökké elkülönülnek és részint ugyanazok maradnak, részint másokká válnak, mivel azok nem egyszerűek, hanem benső mivoltukban nagyon is összetettek. Ép azért a lények, amelyek önmagukban csupa összetett egységek és egynemű összetételek, miért ne lehetnének egymástól is elkülönítve? És elkülönített mivoltukban miért ne alkothatnának egy-egy magasabb öntudatot, amely egyúttal ismeri és uralkodik is az alsóbb-rangú tudat világ fölött? Így James is oda jut, ahová Fechner. Ő is számtalan tudatvilágot tanít, amelyek mind egy-egy kört képeznek úgy, hogy a legkisebb kör köré sorakoznak a többiek, az egyre bővülőbbek, az egymást bezárok, míg végre az Isten, mint a legnagyobb kör, az összes köröket magába foglalja. James állításának bizonyítására hivatkozik a lelki életnek újabb időkben fölfödözött és tanulmányozott rendellenességeire: a kétféle személyiségre; a szel-

lemi életnek gépiességére és végül a misztikus élményekre.

James végső ellenvetését az intellektualizmus ellen a nyolcadik előadásban teszi meg. Főleg itt foglalkozik a vallásos tapasztalatokkal, amelyek egészen sajátos és különös természetűek, az értelem megfogóképessége elől egyre kisziklanak és megváltoztatják a közönséges tapasztalatokat is. A vallásos átélő úgy találja, hogy az ő személyes élete kapcsolatban van egy magasabbrangú és hasonló jellegű, szintén személyes tudattal, amely úgy benne, mint kívüle is működik. Ez a felsőbb öntudat szellemi és láthatatlan légkörben lakozik. Forrása sok kegyelemnek, mert a lélek vele csodálatosan mély és titokzatos kapcsolatban van. E vallásos tapasztalatok megdöntik úgy a természetrajongók álláspontját, akik szerint az emberi tudat a világon a legmagasabb, mint a kételvű theistákét, akik bár elfogadják Istent, de végtelen távolságot feszítenek ki Isten és a mi tudatunk közé. Pedig e távolság nem végtelen, mert Isten is véges lény. Ha végtelen volna, nem lehetne az ember vallásos tapasztalatainak, átéléseinek tárgya. A vallásos tapasztalatok tehát mindenségről és Istenről új képet nyújtanak. Igaz, hogy Isten lényege ezentúl is rejtve marad, de legalább az elméleti nehézségek oldódnak meg. A rossz lehetségessé válik, mert az ember véges, tehát rosszat elkövethet. De Isten szempontjából nincs akadály a rossz ellen, mert ő is véges úgy tudásában, mint akaraterejében. Nincs a világon semmi föltétlenül tökéletes, tehát a tökéletlenségnek is van helye.

James tehát ellentétbe jön a keresztény vallásnak és a monotheizmusnak istenfogalmával, amelyek szerint Isten végtelen. Megellenzi az abszolutisták nézeteit is, mert szerintük is Isten végtelen. Ha Isten végtelen, akkor végtelenül több, mint az ember; ha pedig az embert végtelenül fölülmúlja, akkor többé nem lehet a vallásos tapasztalat tárgya. James végső következtetései pedig ezek:

Az ember és a mindenség lényegileg ugyanaz.

De az ember véges.

Tehát a mindenség is véges; ha nem volna véges, nem esnék a tapasztalat körébe.

De az, ami véges, sokféle.

Tehát a mindenség is sokféle.

De Isten is egy része a mindenségnek, tehát Ő is véges, az Ő működése nem lehet más, mint amit az alsóbrangú részek létrehoznak.

Isten a nagy ember!

Íme, James új metafizikájának utolsó hangja.

James metafizikai gondolkodásának kritikája.

James metafizikai gondolatainak megindítója a »rossznak«
ősregi kérdése. A »rossz«
a fizikai és a »rossz«
az erkölcsi világban! Miért változik át a valóság látszattá? Az igazság tévedéssé? A tökéletesség tökéletlenségé? James mindezen kérdésekre, titkokra csak akkor tud válaszolni, ha az emberi tudaton kívül egy másik tudat világot is föltételez, amely azonban szintén véges. A rossz sem a fizikai, sem az erkölcsi világban nem lehet egy végtelen Isten műve. A rossz és a végtelenség egymást kölcsönösen kizárják. Ámde a rossz tapasztalati valóság, tehát Isten végessége is tapasztalati tény. Ez az ő gondolatmenete.

James, a »radikális«
empirista, aki a természet rendjében nem hisz tapasztalataink föltétlen igazságában, a természetfölötti világ titkait a gyöngé emberi tapasztalatok mértékével mérlegeli! Bizony sokkal több igazságot nyújt a »szenvedő«
igaz dala, aki Kr. e. XVI. századdal elmélkedett a sok bú és baj forrása fölötte és végre is arra a meggyőződésre jutott, hogy fizikai érzékszerveivel oly gyarló és erkölcsiileg, jellemileg is oly gyöngé ember Isten titkait és útjait le nem leplezheti. A babiloni dal német fordítása így hangzik:

Wie könnten erforschen die Wege Gottes die Sterblichen?
Wer am Abend noch lebte, ist tot am Morgen,
Plötzlich wird er betäubt, eilends zerschlagen;
In diesem Augenblick singt und spielt er noch,

Im Nu schon heult er wie ein Klagemann.
Tag und Nacht ändert sich ihr (der Menschen) *Sinn*
 Hungern sie, so gleichen sie einer Leiche,
 Sind sie satt, so stellen sie sich gleich ihrem Gott;
 Im Glück sprechen sie vom Heraufsteigen zum Himmel;
 Sind sie im Leid, so reden sie vom Hinabsteigen in die
 [Unterwelt . . .

Mindenesetre, ha Jamessel elfogadjuk, hogy bölcseleti rendszereink csak temperamentumunknak világszemléleti alakban való leszűrődése, akkor a jó és a rossznak úgy a fizikai, mint az erkölcsi világban való megítélése is inkább alanyi és egyéni, testi és lelki organizációknak kifejezése, mint az elmélyedő gondolkodásnak.

Azok, akik a rossznak kérdésével foglalkoztak a történelem folyamán, háromféle eredményhez jutottak. Vagy végessé tették a végtelent, vagy a végtelen mellé új világteremtőt helyeztek, vagy a rosszban nem tárgyi valóságot láttak, hanem a valóságnak természetszerű fogyatkozását, a végességnek szükségszerű következményeit.

A görög világ istenei James-féle nagy emberek. Nagy erényeknek, nagy erőknek, nagy bűnöknek hordozói. A lét hatalmas alakulásai, akik fölényesen néznek le a köznapi élet apró-cseprő eseményeire és jó- vagy rosszindulatulag azokba beleszólnak. De fölöttük is lebeg a végzet, a sors, mely mint ólmos és veszedelmes felhő szórja le villámait rájuk is és amelynek hatalma ellen hiába küzdenek. A görögderű minden pajzánsága ebben a keserű félelemben hangzik el.

A gnosztikusok, különösen Marcion, a világban levő összes bajt a demiurnak tulajdonították, aki fölött van a végtelen jó Isten.

Sz. Ágoston a rossz problémáját csak úgy tudta megoldani, hogy azt a valóságok, a létezők, az állagok világából kikapcsolta és a létezők végességének mintegy természet-szerű kifolyását értelmezte. *Malum illud, quod quaerebam, unde esset, non est substantia; quia si substantia esset, bonum esset.* Minden létező magában véve jó, ha helyes viszonyban és rendben van beállítva. A rossz a dolgok hely-

telén rendjéből, beállításából származik. Mindennek megvan a természetben a maga helye, célja, illetősége és minden csak a teljes rendben, a maga levegőjében, a maga természetes viszonyában érvényesül és fejt ki jóságát. Zavard össze a dolgokat és belőlük semmi jó nem származik. A rossz úgy a fizikai, mint az erkölcsi rendben, a zűrzavarból, a dolgok rendjének és céljának felkavarásából ered. De ez a zűrzavar nem Isten akarata; abba befolytak és befolytak az emberek vágyai, szeszélyei, akaratai.

A rosszat ma sem tudjuk másképp magyarázni, megnyugtatóbban megoldani. És ez a megoldás megfelel az ember nemesedésének, tökéletesedésének is. Mert ha a rossznak oka a rendtelenség; ha az ipari, kereskedelmi, gazdasági, értelmi és erkölcsi világban a rossz gyökere az ember akaratából szövődik ki, világos, hogy a jó csak akkor győzheti le a rosszat, ha minden képességünket, érzelmünket, az élet összes javait az igazság, a méltányosság, a természet rendje és módja szerint használjuk. A jó uralma egy tökéletesebb és magasabbrangú világrendet valósít meg úgy az emberiség életében, mint azon kívül is. A világon lévő rosszból tehát a dolgoknak és nem Istennek végessége következik! A rossz a teremtmények esetlegességének és végességének járuléka. Ami lehetséges, esetleges és nem szükségszerű, az különböző elhelyezést, elbánást tűr el; az különböző viszonylatokban léphet föl. Es ép a természetellenes viszony nem engedi a dolgokat a maguk benső mivoltukban érvényesülni. Ami továbbá véges, az a romlásnak és a mulandóságnak is zsákmánya. A felbomlási folyamat pedig a létezőre nézve rossz és kínall teljes.

Ha mi szükségképpen léteznénk, akkor minden körülmények között ugyanazok maradnánk. Térben és időben változatlanok lennénk s az idő bennünk nyomokat nem hagyna hátra. Érzelmünk, akaratunk, gondolkodásunk nem lennének kitéve az örökös levésnek (fieri), hanem egészséges benső jellegünk állandóan érvényesülne, magát mindig és mindenütt egyformán kifejezné. A jellem – mondja Novalis – »ein vollkommen ausgebildeter Wille«. Tökéletesen kifej-

lódott akarat. Változatlan, önmagához mindig hasonló, sőt magával azonos. Világos, hogy a mi jellemünk nem ilyen, mert akaratunk a körülmények szerint növésben, illetőleg fogyásban van. De ez a változandóság máris tökéletlenség; a tökéletlenség pedig a végességnek következménye és egyúttal a rossznak gyökere.

A rossztól soha meg nem szabadulhatunk! Benső mi-voltunkban kellene átlényegülnünk, ha a rosszat ki akarnók irtani természetünkéből. De a rossz elleni küzdelem jó és Isten és emberek előtt érdem. A több ember, a fölüyes ember ebből a harcból nő ki. Vince te ipsum, mondotta sz. Ignác. Halj meg és azután új légy! Stirb und werde! mondotta Fichte. A James-féle meliorizmus is ezt az ideált fejezi ki. A kultúra haladása is abból az eszményből sarjadzik, amely úgy a lét megismerésén, mint az erkölcsi jószág megvalósításán fáradozhatatlanul dolgozik.

De ismereteink fogyatékoságából, a dolgok átalakulásából, a fizikai és az erkölcsi rosszból csak a mi végességünk, a mi fejlődésképeségünk és nem Isten végessége következik. Miért teremtett Isten ily folyton változható, esedékes, szüntelenül fogyó-növő világot, az az ő titka. De ha ilyet teremtett, akkor abban kell harcnak, küzdelemnek, akaratnak lenni és mindezek nyomában kell jónak és rossznak sarjadnia. Bizonytalán legtöbb emberre nézve a halál a legrosszabb. Ez alól nincs is kivétel! És következik-e ebből, hogy Istennek is meg kell halnia? Ezt James sem állítja! Lám, ha a mi végességünkéből Isten végessége következik, akkor a mi múlandóságunkból Isten múlandósága is következne. Csak Götterdämmerung, istenek alkonya van; Istennek nincs alkonya.

James küzd az abszolútum ellen! Az ellen az istenfogalom ellen, amely minden egyéniséget elnyel! Tudjuk, hogy Spinoza, Hegel és az oxfordi bölcselők rendszerében az abszolútum túltengése folytán a dolgok elvesztették önállóságukat, egyéniségüket, saját létalapjukat, formájukat. Náluk minden dolog értelmét, önállóságát nem önmagában, hanem az abszolútum istenfogalmában bírja. Ebben a rendszerben az ember nem gondolkodik, nem akar, nem egyéni lét, hanem benne

minden az Isten. A dolgok is Isten jelenségei. Erre az elméletre a túlzó intellektualizmus és a belőle kiserkenő fogalomköltészet vezetett. A mindent egységesítő és a mindent benső összefüggésben látni óhajtó ész irtózik a *mástól*, mert az számára x, azaz ismeretlen! Az ismeretlenbe tehát Istent helyettesítette bele.

Ezt az értelmi szerkesztőműveletet mi sem helyeseljük.

De James irtózik a theizmusnak gondolatvilágától is, az sem kell neki. Azt mondja, hogy az sem nem életképes, sem nem gyakorlati. Miért? Mert a vallásos gondolkodás Istent végtelennek tekinti, a dolgokat, a többi teremtményeket pedig végeseknek! Isten végtelen öntudat, minden más tudat ellenben véges. Tegyük föl, hogy Jamesnek van igaza. Tegyük föl, hogy Isten nem mindentudó, nem mindenható, nem a legjobb! Megnyugodhatik-e gondolatunk, elménk egy ily világrendben? Ha Isten csak oly véges lény, mint mi, csak erősebb, hatalmasabb, kielégíti-e hitünket ily Isten? Nem! Ezen világrend fölött is ott lebeg a végzet, a sötét éjszaka, az örökké nyugtalanító *úr*, a mulandóságnak, a pusztulásnak árnya.

De James fél az elront mindenistenítéstől és azért morzsolta szét az egész világot önálló egyedekre és talán istenekre is. Mert ez a pluralizmus! T. i. a lét összes alkotórészeinek egyéni érvényesülése az egymásra utaltság keretében. Helyes! De ez a pluralizmus nincs-e meg a theizmusnak dualisztikus alakjában? Nincsenek-e a keresztény bölcséletben önálló állagok, sajátos rendeltetéssel és céllal? És mégis nem egy világ keretében él-e minden önálló életet és hivatást? James nem mélyedt el sohasem igazán a kereszténybölcselet szellemében. Amely bölcsélet a szabad akaratnak és a végső célnak tálján áll, az tanítja úgy az egyén önállóságát, mint az Istennel való benső egyesülést.

De James azt hiszi, hogy a pluralizmus közelebb hozza Istent hozzánk, mint a Hegel-féle elvont monizmus. Ha Isten véges, akkor tudom, hogy az ő működései ép olyanok, mint az alsóbbrendű lényekéi, az ő képességei a mi képességeink. Nem áll az idő keretein kívül, nincs külön története, hanem

csak olyan az ő élete, mint a miénk. Szóval Isten előkelő és fölüeny világfölöttiségéből leszáll az időbe és a térbe és mint a mindenség egy láncszeme éli a mindenségnek közös életét és lejátssza napjait a mi világunkban. Ez a világban élő Isten érezteti, ízlelteti és kifejezi magát a vallásos tapasztalatokban. A vallásos élmények, amint azokat Myers, James, Freud stb. megfigyelték, ép oly való élmények, mint egyéb tapasztalataink. Bennük kételkedni nem lehet! Közelebb is hoznak bennünket Istenhez, mint az ésből kiszótt istenervek.

Ám James téved, ha azt hiszi, hogy az emberiesített Isten bensőbb viszonyban van hozzánk, mint a világfölötti, végtelen Isten. Isten teremtő működése, föntartó és gondviselő tevékenysége szorosabb kapocs minden végességnél és emberiesített vonásoknál. A zsoltárok szerzői, a próféták, az Úr Jézus, sz. Pál, a keresztény misztikusok Isten végtelenségét csodálták, tanították, de a végtelenben egyúttal az Atyát imádták. Elragadóbb eszmény az embernek Istenhez való feltörekvése, istenivé magasztosulása, mint az Istennek emberré való letörpülése. *Unigenitus siquidem Dei Filius suae divinitatis volens nos esse participes, naturam nostram assumpsit, ut homines deos faceret factus homo.*¹ És a legnagyobb keresztény misztikusok Isten erejében és fényességében látták és érezték elragadtatásaik közben a természetfölöttieket. Nem akarták ők, hogy Isten a hétköznapiasság színvonalára leszálljon, ellenkezőleg vágyódtak in montes Dei, Isten hegyeire.

Minden metafizika felveti a kérdést: mi az ember célja? Mi történik vele, ha lelke kiszakad e mulandó testből és világból? Mi a lélek rendeltetése? Ezekre a kérdésekre James a *Human immortality* című munkájában felel. A halhatatlanság ellen – mondja – rendszerint azt az érvet hozzák fel, hogy a gondolatok az agynak termékei, azok az agy működéséből származnak. James ezt tagadja és felállítja híres transzmissziós (átbocsátó) elméletét. Az agy a gondolatokat nem termeli. Az agy pusztán át bocsátja magán a lélek hatásait, mint a lencse a nap sugarait. Az agy az a csatorna, amelyen keresztül

¹ Sermo S. Thomae Aquinatis, in opusculo 57.

a lélek működése, a gondolat a világba lép. Aki ismeri a lelki világ főlényes természetét, vagy olvasta Myers kutatásait, belátja, hogy lelki működéseink túlragyogják az agynak képességeit és hogy sok esetben tényleg az agy az a vágán3~, amelynek segítségével a gondolat az anyagi élet útjaira belép. A vallásos megtérések, a gondviselészerű imameghallgattatások, a hirtelen meggyógyulások, a közel jövőre irányuló figyelmeztetések, a megjelenések a halál órájában, a távolbalátások pusztán az agynak tulajdonságaiból – mondja James - meg nem magyarázhatók. Mindezekből pedig egyúttal az következik, hogy egyéniségünknek a testnél mélyebb gyökere és tartósabb élete is van. Legalább is a vallásos tapasztalatok emellett tesznek tanúságot.

Jamesnek állásfoglalása azért mégsem elég határozott, a »Varieties of religious experience«-ben még szinte a halhatatlanság ellen foglal állást. De a »Human immortality« határozottan inkább mellette, mint ellene van.

Egyébként az egyéni halhatatlanság illenék egyedül a pluralizmus írójához. Ha a világban minden létezőnek van egyéni önállósága, sajátos formája, akkor a léleknek is saját-létalappal, formával kell bírnia. És akkor a lélek nem olvad be valami egyetemes lelki létbe, hanem megtartja a maga különállóságát a téren és az időn túl is. Másrészt azonban éhez az eredményhez sem okvetlenül szükséges James pluralizmus; ez a gondolat a dualizmus keretében még szebben elfér.

Meggyőződésem, hogy James metafizikája igen rövid életű. Jobban mondva csak ő hitt benne. Nincs is szoros összefüggésben egyéb gondolataival. Ha a bölcselet valóban csak a temperamentumnak volna megnyilvánulása, akkor ez a metafizika bizony csak James temperamentumának felel meg. Isten és a világ, a lélek és a világ, Isten és a lélek kettősségét felbontani nem lehet.

BEFEJEZŐ.

Kezdetben volt az eszme. mondja a keresztény bölcsélet. Kezdetben volt az akarat, a tett, mondja a fejlődés alapján nyugvó akaratelvűség. Az eszme valósul meg a világban, tanította Plato. A vak, az ösztönös akarat fejleszti ki magából az észet is, mondják korunk voluntaristái.

James is voluntarista és a voluntarizmus gondolatát egészen végiggondolta. Szerencsésen-e vagy nem, azt az egész vonalon megfigyeltük.

Tagadhatatlan, hogy vannak érdemei! A pszichofiziológiai lélektan nagyon tévedett, mikor a lelki élet jelenségeit egészen gépiesen, teljesen az anyagelvűség vezető eszméi szerint iparkodott kísérletileg, tapasztalatilag elemezni. James helyesen mutatott rá, hogy ezek a jelenségek egyrészt nincsenek úgy elkülönítve egymástól, amint azokat a laboratóriumokban megfigyelik; másrészt nem is úgy jönnek létre, amint azt a megfigyelők föltételezik. Nyílt és őszinte vallomása, hogy a természettudományos álláspont magában nem kielégítő és nem oldja meg a lelki élet legsajátosabb kérdéseit, ismét spekulatív és metafizikai irányba terelte az érdeklődést. Nyilvánvalóvá vált, hogy a tapasztalati és a metafizikai lélektan egymásra vannak utalva és együtt oldják meg a magasabb lelki életnek egészen sajátos, minden más, alsóbbbrangú lelki élettől lényegesen különböző megnyilvánulásait.

A pragmatizmus körül fölmerült szellemi harcok is elmélyítették az igazság benső mivoltának kérdését. Újból eleven tárgyalás alá jönnek a nominalizmus és a realizmus

nagy kérdései. Mi a fogalom? Hogyan fõdi a fogalom a maga tárgyát? Mi az az elvonás? Mi az ítélet? Az ítélet keletkezésénél egyedül az igazság érdeke vezet-e, vagy más érdek is, pld. a haszon? Mi a bizonyosság? Van-e fõltétlen bizonyosság és mi a bizonyosságnak döntõ indító oka? ^Is ezen megbeszélések kapcsán tagadhatatlanul megállapított, hogy az emberi tudás és gondolkodás fejlõdésére az élet igényei ösztönzõleg hatottak. De nyilvánvalóvá vált az is, hogy más a haszon, az érdek, és más az igazság? A haszon érzéki jó; az igazság ellenben szellemi jó. A hasznosság életünk külsejét; az igazság életünk belsejét érinti. A hasznosnál a felszínen maradunk, az igaznál ellenben a dolgokat értelmünkkel áthatni törekszünk, hogy céljukat, mivoltukat megragadjuk.

Az anyagelvü fölfogáson nevelkedett vallásbölcselet is talál sok őszinte és igaz szót James írásaiban! Mindenesetre láthatja, hogy a vallásos életnek mélységesebb alapjai vannak, mint azt fõleg a szociáldemokrácia szolgálatában álló anyagelvûség és fejlõdéselmélet tanítják. A misztikusok és a szentek tapasztalatai ép oly valóságos tapasztalatok, mint a mieink. Nincs jogunk tagadni azoknak állításait!

Légyyöngébbek James metafizikai gondolatai. Forgalomba hozott új szavával, a pluralizmussal azonban felújította a keresztény bölcseletnek tanait. Mert sz. Tamás és az iskola is a pluralizmus alapján állanak. Nagy tévedése volt azonban Jamesnek, hogy a világfõlötti és a világot teremtõ és fõnntartó Isten fogalmát eltorzította és Istent a világ *elemévé* lefokozta. Akarva, nem akarva, a pantheizmusba sülyedt; minden pantheizmus pedig az abszolút bölcseletkézés vizeire evez. James küzdött az Abszolútum ellen és ha végiggondolja álláspontját, rájön, hogy pantheizmusa révén már az Abszolútum örvényei fölött lebeg.

Érezte egyébként õ maga is rendszerének ellentmondásait és dolgozott is azon, hogy gondolatainak szétfutó szálait összekösse. Művét nem adhatta ki; közbejött halála megakadályozta.

Munkássága nem maradt terméketlen. Az a Marden-

Trine-féle idealizmus, amely Amerikából Európába is már átcsapott, bízó, életbátorságot lehelő, végtelenséget szomjazó szellemével James műveiből táplálkozik, a James-féle vallásbölcseleten nyugszik. Az a sajátságos, új realiztikus ismeretelméleti irány pedig, amely tanítja, hogy a mi tapasztalataink teljesen visszaadják a dolgok mivoltát, csak a pragmatizmusra adott ellenválasz. A miszticizmus iránt felébredt érdeklődés is a vallásos tapasztalatok írójából szövődik ki.

Ma James és sokban elvtársa Bergson divatosak, mert rendszerükben kifejezésre hozzák egyrészt a természettudományos kutatásokat, másrészt az embernek a tapasztalati világon kívül álló sejtéseit, igényeit és megéreztetik, hogy a világ több, mint amit róla tapasztalatunk nyújthat és ép ott van a mindenség igazi élete, súlypontja, ahová megfigyeléseink már el nem jutnak. Szóval a lekicsinyelt, az elhanyagolt metafizika visszanyerte ismét az emberi szellem megbecsülését az élet a maga komolyságát, eszményesebb tartalmát és célját; a keresztény bölcselet idealizmusa pedig a maga jogosultságát.

A szellemi küzdelmek kipróbálják a nézetek, az elvek benső erejét, hordozó képességét, életbőségét. A keresztény gondolkodás pillérei ma is szilárdak, ez a bölcseleti vajúdasoknak jelenleg is beigazolt tanúsága.

TARTALOM.

Bevezető	3
William James élete és irodalmi működése	6
William James lélektana	11
William James lélektanának bírálata	31
William James pragmatizmusa	44
William James pragmatizmusának bírálata	53
William James vallásbölcselete	78
William James vallásbölcseletének bírálata	97
William James metafizikája	113
William James metafizikájának bírálata	119
Befejező	126

Nihil obstat

Dr. LAD. BABURA
censor.

Nr. 5913.

Imprimatur.

Strigonii, die 3 Sept. 1912.

LUDOVICUS RAJNER
episcopus, vicarius generalis.